

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti

Knjiga i radio:

Dvojna uloga knjige na Trećem programu Hrvatskog radija

Diplomski rad

Student: Valentina Namesnik

Mentor: dr. sc. Mihaela Banek Zorica

Zagreb, 2016.

Sadržaj

1. Uvod	6
1.1. Ciljevi i struktura rada.....	7
2. Promicanje kulture u masovnim medijima	9
2.1. Radio i kulturni sadržaji	11
3. Knjiga: kulturno dobro i tradicionalni medij	13
3.1. Knjiga na radijskom mediju	15
3.1.1. Dramski program	17
3.1.2. Program poezije	21
3.1.3. Emisije o knjizi	23
4. Treći program Hrvatskoga radija	25
4.1. Dvojna uloga knjige na Trećem: knjiga u eteru i izdavačka djelatnost	27
4.1.1. Knjiga u eteru Trećeg programa	28
4.1.2. Izdavačka djelatnost Trećeg programa	35
4.1.2.1. Knjige	36
4.1.2.2. Časopis	43
4.2. Suradnja knjižnice i radija.....	44
4.2.1. Tribina Trećeg programa u Knjižnici i čitaonici Bogdan Ogrizović..	46
5. Virtualni svijet: prijatnija ili prijatelj za knjigu i radio	49
6. Zaključak	51
Literatura	53
Slike	58
Prilozi	59

Sažetak

U diplomskom radu ističu se važnosti i mogućnosti spoja dva medija: tradicionalnog – knjige i elektroničkog – radija. Opisuje se promicanje kulture u medijima, a napose na radiju, te se opisuje knjiga kao tradicionalni medij i kulturno dobro. Nabrajaju se i opisuju sadržaji povezani s knjigom koji se emitiraju u radijskom eteru. Nadalje, rad donosi pregled rada Trećeg programa Hrvatskog radija kao jedinog radijskog programa u Hrvatskoj specijaliziranog za zahtjevnije sadržaje iz društvenih, znanstvenih i kulturnih područja. Fokusira se na dvojnu ulogu knjige na Trećem programu, koji djeluje kao realizator emisija o knjizi i kao izdavač knjiga i serijske publikacije Časopis Trećeg programa. Opisuju se trenutno emitirane emisije o knjizi, te dosad izdane knjige i Časopis Trećeg programa. Također, navodi se jedna specifična suradnja Trećeg programa sa zagrebačkom Knjižnicom i čitaonicom Bogdana Ogrizovića. Naposljetku, *putuje* se u virtualni svijet, kako bi se utvrdile prednosti i prijetnje za opisane medije – knjigu i radio. Zaključno, potvrđuje se važnost spoja knjige i radija te promoviranje kulture u radijskom eteru, a razmatraju se i predlažu mogućnosti preinaka na radijskim stanicama u Hrvatskoj i veći angažman oko izdavaštva novih knjiga i brojeva Časopisa Trećeg programa Hrvatskog radija. Iako je danas najpopularniji medij – internet, uvelike zaokupio mlade generacije, ne dvoji se u opstanak radija i knjige no njihovo sudjelovanje u virtualnom svijetu smatra se nužnim.

Ključne riječi: kultura, knjiga, radio, Treći program Hrvatskoga radija, Knjižnica i čitaonica Bogdana Ogrizovića

Abstract

Diploma thesis point out the importance and possibilities of joint two media: traditional – books and electronic – radio. First of all, describes the promotion of culture in the media, especially radio and describes the book as traditional media and cultural heritage. Lists and describes the activities associated with the book, which is broadcast in radio. Furthermore, the work provides an overview of the work of the Third Programme of Croatian Radio as the only radio program in Croatia specialized for demanding content from social, scientific and cultural areas. It focuses on the dual role of the book on the Third Programme, which operates as realizator emissions of the books and magazines. It describes the current broadcast programs about the book and published books and magazines. Also, describes one specific cooperation between the Third Programme and the City Library Bogdan Ogrizović. Lastly, *traveling* in the virtual world in order to identify strengths and threats to describe the media – radio and book. In conclusion, considering the possibilities and propose modifications to radio stations in Croatia and greater engagement with the publishing of new books and the issue of the Third Programme of Croatian Radio. Although the young generation today concerned with the most popular media – the Internet, there is no doubt that the books and worked to survive, but their participation in the virtual world it is considered necessary.

Keywords: culture, books, radio, Third program of Croatian radio, City Library Bogdan Ogrizović

„Prvi sam vlastiti radio kupio, radije nego zimski kaput, jednim od prvih većih honorara tek sedam godina nakon rata: sjećam se i danas njegovog zelenog magičnog oka u mraku sobe, i njegovog povjerljivog mačjeg predenja. Bilo mi je kao da iz zatvorene sive zemlje u kojoj smo živjeli zavirujem u svjetlucavi svemir. Svijet je izravno meni šaptao na uho. (...)

I stoga, kad pišem za radio, često mislim na jednoga slijepca. Zamišljam ga kako sjedi, sam, pokriven dekom svoga mraka, u svojoj vječno sivoj zemlji, kao u nekom zapuštenom, provincijskom kazalištu, ali pred njim je u duhu pozornica cijelog etera, i riječi, poput padajućih zvijezda, grade u prostoru krhke crteže nalik kristalnim strukturama. (...)

Katkad mislim na peglačice koje strpljivo glačaju košulje muževima i posteljini djeci dok im radio pravi društvo u duge samotničke večeri kao idealni ljubavnik, a topli trag glačala na jastučnici pretvara se u toplinu njegove puti.

Često mislim na bolesnike u bolnicama koji sa slušalicama na uhu, dok pate od bolova ili besanice, ograđuju svoj mali privatni prostor u pretrpanim bolničkim sobama.

Često mislim na vozače kamiona na dugim noćnim turama, na putnike u vlakovima, na zatvorenike ili njihove stražare, ili naprosto na osamljene ljude u pustim noćnim sobama u stranim gradovima.

I stoga, upravo zbog tih ljudi, mislim da pisac ne smije taj dragocjeni prostor, koji smo naslijedili od sanjara koji su ga za nas otvorili kao astronauti koji nam otvaraju svemir, prepustiti sve većim valovima trgovaca, koji ga koriste kao privatni sajamski štand na kojem krčme svoju trivijalnu robu: zaglušnu glazbu frivolnog zaborava ili zaglušno utuvljivanje promičbenih laži, a sve pod onim trgovačkim geslom da ljudima pružaju ono što oni traže.

Čini mi se da kao pisac moram stalno pružati dokaz da moj slijepac, moja peglačica i moj svetioničar to ne traže. Jer kao što na jednom mjestu kaže Don Kihot, „nije kriva svjetina koja iziskuje gluposti, nego su krivi oni koji ne znaju ništa drugo da joj pruže“. (...)

(Antun Šoljan, 1990.)

1. Uvod

Kao član, knjige je moguće posuditi u knjižnici¹, kupiti ih u nekoj od knjižara koje mame novitetima u izlozima, a zatim ih kupljene redati na policama domova i stvarati kućne biblioteke. Knjige je moguće i pretraživati na webu, kupovati u virtualnim trgovinama i *listati* na e-čitačima. Posuđujući ih i/ili kupujući, knjige se listaju, čitaju u krevetu ili javnom prijevozu, najčešće *u sebi*, a često naglas djeci.

No, slušaju li se knjige danas? Ne kao *pravila* iz knjiga samopomoći, već kao ulomci romana, pjesme iz zbiraka poezije ili radio-drame koje dopiru iz radijskog etera. Kolika je uopće upoznatost s adaptacijama književnih djela na radijski medij? Sa čitanjima ulomaka knjiga na radiju? Uspijeva li danas uopće itko pronaći takvu radio stanicu ili se zaustaviti na njoj? Mnogi bi postavili pitanje: „postoji li ona uopće?“

Popularnost radijskog medija danas predstavljaju kratke vijesti o politici i životu slavni osoba, informacije o vremenu i prometu te popularna glazba. Izrazito se malo vremena odvaja za kulturni sadržaj na radiju, pa tako i za prisustvo knjige na istom. Specijalizirani program za kulturu Treći program Hrvatskog radija već je nailazio na mogućnosti prestanka emitiranja. Prema povratnim informacijama najviše ga slušaju starije populacije, umjetnici, glazbenici, književnici i studenti. No ne bi li svi trebali *okrenuti* na kulturu barem pola sata dnevno? Bez obzira postoji li interes za ozbiljnom glazbom ili dobrom radio-dramom. Nije li Antun Šoljan još 1990. godine pišući „Zašto pišem radio-drame“ istaknuo da razmišlja o peglačici, bolesniku, vozaču kamiona...

Radio, koji je ove godine proslavio 90 godina od prvog emitiranja u Hrvatskoj², od samih je početaka mijenjao oblik novinskog izvještaja, riječi su postale bogatije kod izražavanja putem radija. Pisana riječ, koja je već postojala u ukoričenom izdanju, postala je dostupna i onima kojima knjige zbog nekog razloga nisu bile dostupne. Radio se tada smatrao medijem kulture, koja danas, kada *šetamo* kroz portale, društvene mreže i slušaonice³, sve teže pronalazi put do svojih slušatelja, ili je pak Šoljan u gore navedenom djelu, dao odgovor

¹ U nacionalnoj, narodnoj, školskoj, fakultetskoj, sveučilišnoj, visokoškolskoj, općeznanstvenoj ili specijalnoj knjižnici. Prema Zakonu o knjižnicama, na snazi od 25.06.2009. URL: <http://www.zakon.hr/z/745/Zakon-o-knji%C5%BEnicama> (30.05.2016.)

² „Halo, halo! Ovdje Radio Zagreb!“, bile su riječi Božene Begović koje su po prvi puta emitirane uživo s radiopostaje smještene na Markovom trgu, 15.05.1926. godine. Tim riječima započelo je radijsko emitiranje u Hrvatskoj, a samo šest godina nakon prve radijske postaje u svijetu.

³³ Engl. life stream: mogućnost slušanja radija na webu.

na današnju situaciju citirajući Don Kihota: „Nije kriva svjetina koja iziskuje gluposti, nego su krivi oni koji ne znaju ništa drugo da joj pruže“.

1.1. Ciljevi i struktura rada

Stoga, ovom je radu cilj predstaviti knjigu na radiju. Podsjetiti na pojavu tiskane riječi na radijskom mediju, nabrojiti i opisati mogućnosti suradnje knjige kao tradicionalnog medija i radija kao elektroničkog medija, te istaknuti prednosti iste. Zbog nedovoljne informiranosti mlađih generacija, zbog zaborava mnogih da specijalizirani program za kulturu u Hrvatskoj postoji i zbog slušatelja istog, u radu će se predstaviti Treći program i njegova djelatnost. Fokus će biti na knjizi i to kao dvojnoj ulozi Trećeg: emisije o knjizi i izdavanje knjiga i časopisa o emisijama. Naposljetku, riječ će biti o novim izazovima: suradnji knjižnice i radija te mjesto knjižnice i radija u virtualnom svijetu.

Obradi teme pristupiti će se pretraživanjem, proučavanjem i iščitavanjem literature o kulturnim sadržajima o medijima, o pojavi tiskane riječi na radijskom mediju te radu Trećeg programa Hrvatskog radija. Iščitavajući literaturu o radiju i knjizi stvarati će se poveznica između ta dva medija te razlozi i prednosti njihovog spajanja. Također, provesti će se razgovori s djelatnicima Trećeg programa i voditeljicom Knjižnice i čitaonice Bogdana Ogrizovića zbog suradnje s Trećim.

Dakle, u prvom djelu rada pojasniti će se važnost promicanja kulture u masovnim medijima, odnosno kulturnih sadržaja na radijskom mediju. Definirat će se knjiga kao kulturno dobro i kao tradicionalni medij te će se prikazati mogućnosti čitanja knjige i pristupa informacijama o knjizi. Fokusirati će se na pojavu knjige na radiju, glasovno „oživljavanje“ pisane riječi, u obliku adaptacija književnih djela tzv. radio-drama, ali i čitanja poezije, određenih dijelova iz knjiga te naposljetku prezentiranje i promoviranje knjiga na radiju: emisije o književnim kritikama, književnim žanrovima i sl. te gostovanja afirmiranih i neafirmiranih autora.

U drugom djelu rada navesti će se osnovne informacije o počecima rada Trećeg programa i njegovom radu danas. Dati će se na uvid program Trećeg, izdvajajući se samo emisije o knjizi, a koja se pojavljuje u obliku dramskog programa, poezije te književnih osvrti, književnih kritika, gostovanja autora i sl. Izdvojiti će se i opisati nekoliko značajnih

emisija o knjizi koje se emitiraju dugi niz godina i sve do današnjih dana. Zatim će se opisati Treći kao izdavač knjiga koje su nastale prema emisijama, zbog uviđanja djelatnika Trećeg na važnost glasovne, ali i pisane riječi. Naglasak je ovog rada na tome da je radio *oživio* pisanu riječ i da mu je zadatak *oživljavati* je i promovirati svakodnevno, ali i s druge strane, vrijedne riječi (dijelove emisija, književne ili filmske kritike itd.) dati bilježiti u pisanu inačicu, kako bi ista bila dostupna u knjižnicama, knjižarama i dr. posudbenim i prodajnim mjestima te očuvana na tradicionalnom i vrlo važnom mediju – knjizi.

Također, drugi dio rada posvetiti će se, kako je već navedeno, dvama vrstama izazova. Prvi je suradnja knjižnice, mjesta koje nas najčešće asocira na knjigu, gdje knjigu najčešće *potražimo*, ali i gdje smo knjigama okruženi, i radija. Ujedno, knjižnica je sa svojom djelatnošću počela mnogo ranije nego je to radio, i fokus će biti na važnosti takve suradnje, s primjerom suradnje jedne zagrebačke knjižnice i Trećeg programa i sa željom da se potakne druge radio stanice na iste ili slične projekte. Drugi je izazov *putovanje* u virtualni svijet, kako bi se navele prepreke za radio i knjigu te njihovu suradnju, ali i prednosti koje on nudi za one koji su spremni ići u korak s njim. Fokus će opet biti na prednostima, kako bi se ponudila rješenja za *život* knjige i radija u virtualnom svijetu.

Zaključno, istaknuti će se najvažnije spoznaje dobivene tokom rada. Izazov je pristupiti *starim* medijima dok je sva pažnja usmjerena na trenutno najpopularniji medij – internet. Izazov je, također, odvojiti vrijeme za kulturu, kada je fokus u zemlji usmjeren na politiku. Pritom, proširiti vlastito znanje, usmjeriti kulturne djelatnike i masovne medije te korisnike istih na sadržaje koji se stvaraju i daju na korištenje, kako bi se prikazalo početno i postojeće stanje spajanja dva medija: knjige i radija, te ujedno prvi puta načiniti rad na tu temu. Naposljetku, izazov je odgovoriti na nedoumice i probleme, ponuditi rješenja, a prije svega potaknuti pojavu knjige na svim radio stanicama, u bilo kojem obliku: radio roman, književna kritika, prikazi novih knjiga i sl., jer mnoge, a pritom najpopularnije radio stanice u Hrvatskoj danas, pisanu su riječ, odnosno knjigu, izostavile i to u bilo kojem obliku pojave u eteru.

2. Promicanje kulture u masovnim medijima

Kultura je pojam koji obično označava složenu cjelinu institucija, vrijednosti, predodžaba i praksi koje čine život određene ljudske skupine, a prenose se i primaju učenjem.⁴ Pojam se učestalo upotrebljava u mnogim znanostima, kao što su kulturologija, etnologija, sociologija, povijest i filozofija, a u vrlo različitim značenjima. Također, definiciju kulture daju mnogi autori, pa primjerice Rocco navodi da je kultura „ukupnost tvornih i duhovnih dobara što ih je stvorio čovjek, tj. ukupnost čovjekova ponašanja i njegovih međusobnih odnosa u procesu materijalnoga i duhovnoga stvaranja kroz povijest civilizacija“.⁵ Autor također pojašnjava kulturna dobra, ističući da ona imaju dvojaku sudbinu: služe svojoj namjeni određeno vrijeme, a nakon toga vremena trebala bi postati trajno kulturno dobro. Kulturna dobra tako imaju svoju potrošnju (materijalnu supstanciju) te uz nju i svoju nepotrošnu (kulturnu) vrijednost.⁶

Veliku važnost u širenju kulturnih elemenata danas imaju masovni mediji, koji tako „dovode u dodir gotovo sve kulturne zajednice na Zemlji“, ističe Kale, dodajući da „kultura omogućuje opstanak pojedinca, ljudskih grupa i ljudske vrste“.⁷ Masovni mediji tako, objašnjava Inglis, „preobražavaju iskustvo u spoznaju te podaruju znakove koji pružaju značenje događajima iz svakodnevnog života“⁸. Definišu se kao sredstva masovnog priopćavanja, a skupni su naziv za komunikacijska sredstva, sredstva javnoga priopćavanja i ustanove koje djeluju na velik broj čitatelja, slušatelja i gledatelja.⁹ Najčešća podjela medija je prema vrsti distribucije, znači: tiskani mediji (knjige, novine, časopisi) i elektronički mediji (radio, televizija, internet). Tako za tiskane medije češće znamo reći „tradicionalni mediji“, dok za internet koji je elektronički medij, još uvijek znamo reći „novi medij“. Mediji, dakle, „u velikoj mjeri jesu i čine ono što diktiraju prošlost, kultura, gospodarstvo zemlje, što žele oni koji odlučuju o ekonomskim i političkim pitanjima društvene sredine, što žele potrošači i građani, odnosno svi stanovnici“¹⁰, ističe Bertrand. Kako bi dobro služili javnosti, trebaju ispunjavati određene funkcije. Naime, u današnjem su društvu jedino mediji sposobni pružiti nam brzo i sposobno izvješće o onom što se oko nas događa. Stoga, njihova je uloga dobiti

⁴ Kultura. // Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2016. URL: <http://www.enciklopedija.hr/> (26.05.2016.)

⁵ Tomašević, Nives; Kovač, Miha. Knjiga, tranzicija, iluzija. Zagreb: Naklada Ljevak, 2009. Str. 21.

⁶ Usp. Isto. Str. 22.

⁷ Kale, Eduard. Uvod u znanost o kulturi. Zagreb: Pan liber, 2003. Str. 171, 35.

⁸ Inglis, Fred. Teorija medija. Zagreb: AGM: Barbat, 1997. Str. 23.

⁹ Masovni mediji. // Hrvatska enciklopedija. Isto. URL: <http://www.enciklopedija.hr/> (26.05.2016.)

¹⁰ Bertrand, Claude-Jean. Deontologija medija. Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2007. Str. 28.

informaciju, pročistiti je i protumačiti, pa pustiti u optjecaj. Tako za običnog čovjeka, ljudi i teme o kojima mediji ne govore jednostavno ni ne postoje. Zato je nužno da mediji prenose kulturu, daju pogled na prošlost, sadašnjost i budućnost svijeta te na tradicije i vrijednosti koje pojedincu daju etnički identitet.¹¹

Masovni mediji koji su redovno uključeni u stvaranje kulturne slike zemlje, medijskim prilozima definiraju kulturni identitet zemlje, a medijskim proizvodima nastoje biti prepoznatljivi u širem kulturnom okruženju. Stoga su za kulturno nerazvijene sredine karakteristični loši masovni mediji, tj. nedostatak ozbiljnih novina, kvalitetne javne televizije i dobrog radioprograma. Oni govore o stanju duha u nekoj zemlji, o snazi intelektualca te općoj društvenoj klimi, uključujući i stupanj demokracije.¹²

Ugledni njemački teoretičar medija Stefan Russ-Moll smatra da su mediji „upečatljivi sastavni dio kulture, a ne samo sredstva koja nam omogućavaju da se odmorimo, oporavimo i obnovimo radnu energiju“¹³. Dakle, mediji privlače našu pozornost oblikujući našu svijest, način našeg mišljenja i vladanja, odnosno ključni su za stvaranje dojmova, doživljaja i osjećaja koji nam omogućuju razumijevanje svijeta.

Mediji informiraju, ali ne samo kao dio društva u kojem djeluju, već su ujedno i snažni čimbenici koji utječu na to isto društvo. Smatraju se kulturnim dobrom i moraju zadovoljavati kulturne standarde, ali djeluju na tržištu, pa prema tome moraju ispunjavati tržišne zakonitosti i djelovati poput ostalih gospodarskih grana. Masovni mediji danas postaju ozbiljni proizvođači kulturnih dobara. Primjerice, suvremeni hrvatski film nezamisliv je bez uloge HTV-a, a dnevne novine postale su utjecajan nakladnik knjiga.¹⁴ Isto tako, radio je kao brzi medij, postao vodilja knjiga do čitateljevih ušiju. Dobar razgovor s autorom ili dobra radio-drama nezamisliva je bez Trećeg programa Hrvatskog radija, specijaliziranog za kulturu.

Dakle, možemo se složiti s tvrdnjom Russ-Molla da na medije možemo gledati kao na „pozornicu i kulise javnog života, kulture i kulturnog stvaralaštva“. Kontrast je što živimo u vremenu gdje samo *kulturnjaci* primjećuju da kulturnih programa u masovnim medijima manjka te da se na televiziji i radiju emitiraju u sve rjeđim terminima i kraćim programima. Na internetu, danas najpopularnijem mediju, najposjećenije su društvene mreže. Na njima se

¹¹ Usp. Inglis, Fred. Isto. Str. 23.

¹² Usp. Malović, Stjepan. Odnos masovnih medija i kulture. Kolo 2(2005). URL: <http://www.matica.hr/kolo/299/Odnos%20masovnih%20medija%20i%20kulture/> (12.05.2016.)

¹³ Isto. Prema Stefan Russ-Moll.

¹⁴ Isto.

kreira neka nova stvarnost, koja često nameće trendove u različitim segmentima života, a sadrži vrlo malo kulture. Televizija pak, slavu stvara na reality show-ovima i sve se zapravo vrti oko toga što će biti gledanije i napetije, i što će se zatim *dijeliti i sviđati* na društvenim mrežama. Postaje li tako, među širom populacijom, kultura krajnje nepopularna?

2.1. Radio i kulturni sadržaji

„Slušanje je još više od čitanja i gledanja: može ljude učiniti sretnim, osjetljivim, boljim i mudrijim.“ (Tanja Kirhmajer, 2004.)

Radio je najstariji elektronički medij na svijetu. Teško je s potpunom sigurnošću reći tko ga je i kada izmislio, jer su mnogi znanstvenici, svaki u svojoj zemlji, obavljali brojne pokuse s bežičnim prijenosom zvuka. Na samom početku, znanstvenici zapravo nisu ni prepoznali taj medij. Bežični prijenos signala smatrali su zanimljivim, ali i donekle nepraktičnim otkrićem. Istraživačka je znatiželja ipak brzo pokazala mogućnosti novog čuda tehnike. Radio je, naime, donio pravu malu revoluciju u komunikacijama, ali ne samo kao sredstvo priopćavanja, nego kao prvo sredstvo za dvosmjernu razmjenu komunikacija.¹⁵ Poboljšao je govornu komunikaciju na velikim udaljenostima, učinio je zastarjelim vidove pisane komunikacije kao što su novine kao vodeći medij za širenje vijesti, izvukao je iz vremena prije pojave pisma nešto od značaja glasovne komunikacije, pretvorio se u emitiranje zvukova i slika – televiziju.¹⁶

Radijski je medij brzo napredovao i „snažno privlačio pjevače, glumce, poslovne ljude, novinare, teoretičare, inženjere, dirigente i orkestre, dramatičare i pjesnike, znanstvenike i propagandiste“¹⁷, ističe Mučalo. To je razlog zašto su teme govornih sadržaja na radijskim postajama od samih početaka bile izrazito brojne. Tako su na radiju bile zastupljene teme iz politike, kulture, sporta, gospodarstva i zabavni sadržaji koji su uključivali popularne i slušateljima bliske teme te kontakt program. Kulturne su teme uključivale širok spektar događanja – najave i izvještaje promocija, predstava, izložba i sl., što uključuje filmsku, glazbenu, kazališnu i književnu umjetnost. Tako je radio, kao javni medij, slušatelje

¹⁵ Mučalo, Marina. Radio u Hrvatskoj: povijesno - pravni razvoj radija u Hrvatskoj. Zagreb: AGM, 2010. Str.1.

¹⁶ Levinson, Paul. Digitalni McLuhan: Vodič za novo doba. Zagreb: Izvori, 2001. Str. 29.

¹⁷ Mučalo, Marina. Radio: medij 20. stoljeća. Zagreb: AGM, 2010. Str. 101-102.

navikao na različite interese i bio ih je dužan podučavati u intelektualnim, edukacijskim, znanstvenim i kulturnim sadržajima te time pridonositi općem društvenom znanju i razvoju nacionalnog kulturnog identiteta.¹⁸

Prema *Zakonu o telekomunikacijama*, temeljna misija programa koncesionara (i javnoga radija) jest promicanje hrvatskih kulturnih stečevina i poticanje slušatelja na sudjelovanje u kulturnom životu.¹⁹ No bez obzira na to, ističe Račić, „više od stotine radijskih postaja danas si ne mogu dopustiti luksuz apolitičnosti i punjenje svojega prostora uglavnom temama iz područja znanosti i umjetnosti“. Kako je kultura dovoljno široka te se odnosi na muzeje, galerije, kazalište, festivale, glazbu, književnost itd., često se čini da je vrlo brojna u eteru. Znanstvenim istraživanjem programskih sadržaja 21 radijske postaje u Zagrebu i Zagrebačkoj županiji, provedeno 1999. godine, tada je bila utvrđena visoka zastupljenost tema iz kulture.²⁰

Danas je u Hrvatskoj na najslušanim radio stanicama²¹ zastupljena popularna glazba, zabavne emisije, informativni program (politika, promet, važne vijesti iz Hrvatske i svijeta) te na nekima od njih emisije s gostovanjima. Vrlo malo je tema iz kulture, a one su uglavnom informativnog karaktera (najave kazališnih predstava, festivala i sl.), što znači da na najslušanim radijskim postajama u Hrvatskoj nije moguće poslušati radio-roman ili kontakt emisije s gostima iz područja kulture. Naime, baš kao što Bošnjak ističe, da su „pisci kulturni onoliko koliko je kulturna sredina u kojoj djeluju“²², i radijske stanice kulturu promiču s obzirom na slušateljstvo. „Nemojmo izgubiti iz vida kako se u nas stvorio zavidno integriran sloj kulturnih djelatnika čija se nekultura već citira kao glavno geslo kulturne politike“²³, dodaje autor.

¹⁸ Usp. Mučalo, Marina. Radio u Hrvatskoj. Nav. dj. Str. 1.

¹⁹ Zakon o telekomunikacijama, na snazi od 17.07.2003. URL: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/306319.html> (29.05.2016.)

²⁰ Račić, Sanja. Radio: medij koji reagira. // Kolo 2(2005). URL: <http://www.matica.hr/kolo/299/Radio%20%E2%80%94%20medij%20koji%20reagira/> (29.05.2016.)

²¹ Prema agenciji Ipsos najslušanije radio postaje u 2014. godini bile su: Narodni radio, Otvoreni radio, Antena Zagreb, HR-1, Radio Dalmacija itd. Pregled medijskog tržišta u Hrvatskoj, 2015. URL: http://liderpress.hr/static/media/attached_files/attachedfileitem/Pregled_medijskog_trzista_Sto_govore_brojke_TV_Radio_Print_Internet_Mobile/Pregled_medija_u_Hrvatskoj.pdf (30.05.2016.)

²² Bošnjak, Branimir. Radiodramski žanr hrvatske književnosti. Zagreb: Altagama, 2012. Str. 33.

²³ Bošnjak, Branimir. Nav.dj. Str. 33.

3. Knjiga: kulturno dobro i tradicionalni medij

Knjiga se smatra kulturnim dobrom, odnosno predmetom koji služi namjeni (pregledavanju, čitanju, učenju), a koji je upravo radi namjene bitan za očuvanje. Kulturna vrijednost definira knjigu kao predmet čija vrijednost ne opada i ne stari, a zapisane misli čuvanjem postaju samo snažnije i bogatije. Iz toga proizlazi važnost čuvanja knjige u kulturnim ustanovama i čuvanje knjige čitanjem, dijeljenjem i promoviranjem preko masovnih medija. Napose se radio kao brz medij, koji se može slušati u bilo koje vrijeme i na bilo kojem mjestu, pokazao idealnim za promoviranje knjige i slušanje pisane riječi.

Definicije knjige davali su mnogi autori, a u Revoluciji knjige²⁴, gdje su razmatrana aktualna pitanja izdavaštva, Escarpit je također opisivao knjigu.

„kao sve što živi, tako je i knjigu nemoguće definirati (...)...nije predmet poput svih ostalih. Kad je držimo u ruci, držimo samo papir: knjiga je negdje drugdje. No ona se ipak nalazi na stranicama, jer sama misao bez tiskanih riječi nebi mogla sačinjavati knjigu. Knjiga je „stroj za čitanje“, ali se njime ne možemo služiti mehanički. Knjiga se prodaje, kupuje, razmjenjuje, ali s njom ne smijemo postupati kao s bilo kojom drugom robom, jer je ona istovremeno i mnogostruka i jedinstvena, i mnogobrojna i nezamjenjiva. Knjiga je plod stanovite tehnike u službi stanovitih namjera i određenih upotrebnih namjena. To doduše vrijedi i za većinu proizvoda ljudske djelatnosti, ali posebnost je knjige u tome što se namjere, upotrebne namjene i tehnike, koje bi sve zajedno mogle poslužiti kao osnova za definiciju, ne daju sapeti u okvire fenomena knjige. One, naprotiv, te okvire uvelike nadilaze te u stanovitom smislu zadržavaju svoju autonomiju i razvijaju se prema povijesnim prilikama, djeluju jedna na druge, uzajamno mijenjaju sadržaj, izazivajući neprestane i bezbrojne promjene ne samo knjige, nego i njezina položaja i uloge u životu pojedinca i društva. (...) Glavni je zadatak knjige uspostavljanje neograničene, trajne i uvijek nove komunikacije među ljudima, stoga vrijednost knjige treba održavati i razvijati. Ukoliko knjiga ne ispunjava navedeni zadatak, bez obzira na vanjsku ljepotu i uzvišeni sadržaj, samo je mrtva gomila papira i blago bez duše.²⁵

Uloga knjige u suvremenom društvu u mnogim se aspektima bitno izmijenila od onog u povijesti. Knjiga je ostala važan dio kulturnog identiteta pojedine sredine i/ili nacije, čuvajući i prezentirajući baštinjena, ali i nova znanja od naročite važnosti za tu sredinu i/ili naciju osiguravajući tako njezinu pripadnost i smještanje u šire kulturne, društvene, povijesne, političke i druge kontekste. S druge strane, knjiga kao kulturna industrija ima kulturne komponente, ali i ekonomsku dimenziju koja od nje očekuje egzistiranje na tržištu s posebnim ekonomskim, tržišnim i gospodarskim kriterijima funkcioniranja. Dakle, izdavaštvo je

²⁴ Prvo izdanje je objavljeno 1965. godine.

²⁵ Escarpit, Robert. Revolucija knjige. Zagreb: Prosvjeta, 1972. Str. 13, 14, 207.

gospodarska grana, dok je ono što ta industrija stvara kulturni proizvod, odnosno kulturno dobro – dio nacionalne kulturne baštine. Knjiga kao kulturno dobro, kao predmet od interesa za određeni broj ljudi, smatra se statusnim simbolom koji govori o intelektualnom, ali i o društvenom statusu korisnika. Za uživanje i konzumaciju knjiga potrebno je više truda i vremena, nego za druge masovne medije. Ipak, usprkos e-čitačima, knjigama koje su dostupne u virtualnom svijetu, upravo je tiskana inačica još uvijek ona za koju se najčešće odlučujemo. Zašto je tome tako, Levinson pokušava dati odgovore: „da li je raskoš tiskane i uvezene knjige izraz nostalgije sviju nas koji smo odrasli s osjećajem za nju ili naznaka dubljih razina zadovoljstva koje pronalazimo kod riječi koje su trajno pričvršćene na stranice.“²⁶

Knjiga se dakle može čitati u tiskanom obliku, slušati na CD-ROM-u ili na ekranu u obliku elektroničke knjige. Tiskane knjige posuđujemo u knjižnicama, kupujemo u knjižarama, a sve češće i u trgovačkim centrima i na kioscima. Tiskaju se tzv. džepna izdanja mekog uveza i dostupna su po pristupačnim cijenama. Zvučne knjige najčešće služe djeci i slijepim i slabovidnim osobama²⁷, no dostupne su naravno svima. Zvučne knjige moguće je slušati za vrijeme rada po kući, kod putovanja kada je čitač osoba koja upravlja vozilom i u drugo vrijeme kada fizički nismo u mogućnosti čitati tiskanu ili elektroničku knjigu. Elektroničke knjige dostupne su na webu, a kako bi se moglo čitati, potrebno je imati e-čitač ili neki drugi uređaj kao što je računalo, tablet ili pametni telefon. Ni ponuda ni potražnja elektroničkih knjiga u Hrvatskoj još nije dosegla visoki nivo.²⁸ Stoga, knjiga kao tradicionalni medij ne gubi na važnosti, a novi ili drugačiji načini čitanja i dostupnosti knjige, knjigu populariziraju i čine dostupnijom korisnicima, najčešće u bilo koje vrijeme i na bilo kojem mjestu.

Informacije o knjizi (najave novih knjiga, razgovore s autorima i sl.) možemo doznati u knjižnici ili knjižari na promocijama knjiga i drugim događanjima tamo održanim te preko medija. Na televiziji se, iako sve rjeđe i u kratkim terminima, prikazuju emisije o knjizi²⁹,

²⁶ Levinson, Paul. Digitalni McLuhan. Zagreb: Izvori, 2001. Str. 24.

²⁷ Najveći broj zvučnih knjiga u Hrvatskoj nalazi se u Hrvatskoj knjižnici za slijepe, a namijenjene su onima koji imaju teškoća sa čitanjem standardnog tiska zbog oštećenja vida ili nekog drugog razloga. Hrvatska knjižnica za slijepe. URL: <http://www.hkzasl.hr/> (31.05.2016.)

²⁸ U nekim su zemljama elektroničke knjige daleko popularnije i dostupnije. Godine 2006. pokrenut je projekt Open Culture koji okuplja preko 700 zvučnih knjiga, a mogu se besplatno preuzeti u različitim formatima. Open culture: The best free cultural and educational media on the web. URL: <http://www.openculture.com/freeaudiobooks> (31.05.2016.)

²⁹ Na HRT-u jedina emisija koja je u potpunosti posvećena knjizi jest „Knjiga ili život“. Ostale emisije HRT-a gdje se govori o knjizi su „Samo kulturno, molim!“, koja u stalnoj rubrici donosi top liste najčitanijih knjiga u bibliotekama, „Dobro jutro, Hrvatska“ gdje književna kritičarka Jagna Pogačnik redovito daje prikaze novih

emitiraju se na nekim radio stanicama te im se posvećuju stranice u novinama i časopisima. Informacije o knjizi se ipak najčešće mogu naći na internetu, u rubrikama za kulturu na portalima, a vrlo detaljno na mrežnim stranicama i društvenim mrežama koje uređuju zaljubljenici u knjigu³⁰.

3.1. Knjiga na radijskom mediju

„*Za književnost je radio vjerojatno najvažnije otkriće poslije tiskarskog stroja.*“ (Antun Šoljan, 1966.)

Pojavom radija kao novog medija, javilo se strahovanje za opstanak drugih medija i briga oko drugačijeg načina informiranja. Hoće li ljudi početi manje čitati? Manje govoriti? Hoće li biti bolje ili lošije informirani? „Bilo je jasno da će oni koji su stekli naviku čitanja i koji vole čitati, nastaviti čitati bilo da slušaju radio ili ne“, ističe Riddell. Problem je bio s naraštajem koji su odrasli na radiju i strahovalo se da će oni prednost informiranju dati kroz medij uha, a ne oka.³¹ Isti se problem javio kasnije s pojavom interneta, gdje se ponovno strahovalo za odbacivanjem knjige zbog česte uporabe računala.³² No ni u jednom dobu pojave novih medija, ni jedan medij nije uspio zamijeniti drugi, dakle stari i novi mediji su supostojali.³³

Međutim, povezanošću medija, oni neće samo opstati već je moguće njihovo nadopunjavanje, suradnja i spajanje. Upravo je McLuhan tumačio tu tezu, govoreći kako „učinak medija postaje jak i intenzivan upravo onda kada mu je drugi medij dan kao *sadržaj*“³⁴ Također, autor je objašnjavao hibrid ili spoj dva medija kao trenutak istine i

knjiga i druge mozaične emisije gdje je moguće čuti informacije vezane uz književnost. Na ostalim tv programima ne emitiraju se emisije vezane uz knjigu, a kratke informacije o knjizi je rijetko, ali moguće, čuti u nekim mozaičnim emisijama ili vijestima.

³⁰ Zaljubljenike u knjigu na mrežnoj stranici „Čitaj knjigu“ URL: <http://citajknjigu.com/> (31.05.2016) i društvenoj mreži „Čitaj knjigu“ URL: <https://www.facebook.com/pages/%C4%8Citaj-knjigu/210901922419113> (31.05.2016) okuplja Alis Marić te ujedno podsjeća na važnost čitanja djeci i potiče na čitanje ljude svih dobnih skupina. Daje preporuke novih naslova, recenzije pročitanih knjiga te svakodnevno objavljuje citate iz knjiga koji skupljaju velik broj *lajkova*. Može se reći da je projekt „Čitaj knjigu“ trenutno najpopularniji projekt vezan uz knjigu u medijima.

³¹ Briggs, Asa; Burke, Peter. *Socijalna povijest medija: od Gutenberga do interneta*. Zagreb: Naklada Pelago, 2011. Str. 232.

³² Google generacija (rođeni s pojavom i nakon pojave interneta): bolje se služe ekranom i tipkovnicom nego papirnom i olovkom (Prensky, 2001.)

³³ Briggs, Asa; Burke, Peter. *Nav. dj.* Str. 276.

³⁴ Levinson, Paul. *Nav. dj.* Str. 50.

otkrivenja iz kojeg se rađa novi oblik: „trenutak spajanja dva medija jest trenutak slobode i oslobađanja od običnog zanosa i otupjelosti koje nameću našim osjetilima.“³⁵

Radio je promijenio oblik novinskog izvještaja, a riječi su odjednom postale bogatije kod izražavanja putem radija. Pisana riječ, koja je već postojala u ukoričenom izdanju, postala je dostupna i onima kojima knjige zbog nekog razloga nisu bile dostupne. Dakle, knjiga na radiju oživjela je taj medij, a zauzvrat je dobila novu inačicu koja joj je donijela mogućnost da proširi svoj krug potrošača: radio mogu slušati slijepi i slabovidni, oni koji žele probuditi u sebi maštu na način da se odlijepe od ilustracije knjige, sudionici u prometu, oni iz malih sredina kojima je nedostupna knjižnica ili knjižara itd. Zaista širok krug potrošača, zar ne?

Samom pojavom radija nastale su velike promjene u tisku, oglašavanju, drami i poeziji.³⁶ Naime, bez obzira na dobre strane novina i časopisa, radijski je medij slušateljima ponudio nešto što tiskani materijali nisu omogućavali, a to je brzina. Iako su zbog brzine, informacije dobivene putem radija morale biti kratke i jasne, a često su bile izrečene samo jednom, slušateljstvu se pokazalo bitnim vijest saznati brzo, u bilo koje vrijeme i na bilo kojem mjestu. Ipak, novine i časopisi svojim su čitateljima pružali opširnije informacije i mogućnost posjedovanja, što čitatelju omogućuje ponovno iščitavanje primjerka, podcrtavanje i dublje analiziranje informacija. Iako su tiskovine i radio različiti mediji, njihovo nadopunjavanje pokazalo se poželjnim, stoga će slušatelja, odnosno čitatelja uvijek biti za oba medija.

Promjene u oglašavanju koje je radio donio rezultirale su čestim prenošenjem poruka, što je bilo dostupno širokoj javnosti i omogućavalo brz protok informacija. Zgrabljic Rotar opisuje radio kao medij govora, ističući da govor na radiju potiče slušatelja da sam stvara svoju sliku i tako postaje aktivni sudionik komunikacije. Navodi kako je povijest radija puna primjera kako snažan može biti govor u tom mediju, što je rezultiralo promjenama u drami i poeziji. Najčešće spominjani primjer je radiodrama *War of the Worlds* (1938.), Orsona Wellesa. „Slike koje su slušatelji sami stvorili na temelju riječi koje im je Welles uputio putem etera, djelovale su na njih mnogo snažnije nego što se moglo očekivati“, napominje Zgrabljic Rotar.³⁷ I drugi autori govor putem radijskog medija smatraju snažnim, pa tako

³⁵ McLuhan, Marshall. *Razumijevanje medija: mediji kao čovjekovi proizvođači*. Zagreb: Golden marketing-tehnička knjiga, 2008. Str. 53.

³⁶ Usp. Isto. Str. 268.

³⁷ Zgrabljic Rotar, Nada. *Radio: mit i informacija, dijalog i demokracija*. Zagreb: Golden marketing-tehnička knjiga, 2007. Str. 22.

Sapunar ističe kako se uvjerljivost u radijskom govoru postiže klimaksom³⁸, a za samostalno proživljavanje i dublje doživljavanje emitiranih poruka zaslužne su stanke i pauze. Pisani i tiskani tekst je takoreći ravan, a zahvaljujući radijskoj poruci, voditelj na radiju može živom rječju istaknuti i naglasiti tekst, koji tada može dublje djelovati na slušatelja.³⁹

Knjiga se na radiju pojavljuje u više oblika: dramski program, program poezije i ostale emisije o knjizi. Dramski program obuhvaća adaptaciju književnih djela i književna djela pisana za radijski medij, koja se emitiraju kao radio-drame i radio-romani ili se čitaju prilagođeni tekstovi u ulomcima. U dramskom programu uglavnom sudjeluju glumci, koji svojim glasom slušateljima uspjevaju dočarati književno djelo u eteru. Program poezije na radiju predstavlja afirmirane i neafirmirane pjesnike, urednici i voditelji emisija slušatelje upoznaju s pjesnicima čitajući stihove, a postoje i kontakt emisije u kojima se slušatelji mogu javljati čitajući svoje stihove. Naposljetku, program ostalih emisija o knjizi, odnosi se na sve emisije gdje je moguće čuti informacije o knjigama, najave noviteta, liste najčitanijih knjiga, razgovore s autorima, najave književnih događanja i događanja u knjižnicama i knjižarama.

U narednim poglavljima opisati će se navedeni oblici pojave knjige u radijskom eteru: od početaka, razvoja do današnjih dana.

3.1.1. Dramski program

Od nastanka do danas drama se kao književna vrsta piše s upisanom žudnjom za uprizorenjem, napominje Mrduljaš. „Kad joj se posreći, među prvim čitateljima nađu se glumci“⁴⁰, ističe. Ukoliko je prihvate, drama prestaje biti ispisani papir i postaje tvarivom, otjelovljuje se uprizorenjem. Naime, stoljećima je drama imala samo dvije mogućnosti: ostati zapisana na papiru ili prometnuti se u glumište. Kasnije se, izumom pokretnih slika, dramu ponudila i treća mogućnost – ekranizacija. Nijemi film nije bio baš uzorita prilika, jer je dijalog ostao u pisanom obličju, pojavljujući se na zaslonu nakon odglumljenoga dijela prizora. Zvučni je pak film, dramu prometnuo u scenarij, osobito dramsku vrstu koja služi kao predložak za stvaranje filma, a njezina se izvedbena inačica naziva knjigom snimanja. No

³⁸ Ponavljanje glavne misli u sve intenzivnijim zvučnim i semantičkim oblicima.

³⁹ Usp. Sapunar, Marko. Radio: jučer, danas, sutra. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1994. Str. 32-33.

⁴⁰ Mrduljaš, Igor. Nikola Vončina i hrvatska radiodrama. // Republika 11(2005). Str. 52.

kada se napokon zvuk i glas nevidljivom putanjom radiovalova zaputiše od odašiljača spram prijamnika, drama je naslutila dotad nepoznati izazov.⁴¹

Dakle, nastala je radiodrama, odnosno adaptacija književnih djela na radijski medij, a pojavila se još za vrijeme nijeme filmske industrije. „Radio se tada ugledao na kazalište koje se već sljubilo s književnošću“, napominje Mučalo.⁴² „Kombinacija glasova i zvukova vodila je u jedinstvenu formu radiodrame koja je preko medija stekla golem auditorij. Dramska je produkcija ubrzo postala vrlo kvalitetan radijski sadržaj. Vještina kojom su radijski izvođači koristili zvuk (i tišinu) u kreacijama određenih atmosfera prerasla je u umjetnost.“⁴³

Radio proširuje i ostvaruje mogućnost da literarno djelo nađe, doduše, svoj specifičan izraz, ali i pravi put do jedne nove stvarnosti njegove riječi. Djelo izvedeno na radiju proširuje svoj krug potrošača i njegovom duhovnom sadržaju olakšan je dodir s neposrednim životom. Dakle, radio adaptacija je u svojoj biti takav vid izražavanja koji nam omogućuje da unutar toga izraza neprestano prepoznamo originalno djelo. To što radio omogućuje da se djelo prilagodi sluhu samo su vrata koja omogućuju da poruka do slušatelja stiže lakše i brže. No da bi ta poruka umjetničkog djela bila autentična, adaptacija mora naći onu točku dramske ravnoteže u djelu, koju sugeriraju liknosti u samom djelu i nameće njegov cjelokupni izraz, i tek u tom trenutku adaptacija postiže usmjerenje djela slušateljima svoga vremena. Zato se radio adaptacija smatra krajnje složenim radom čija svrha nije isključivo prenošenje elemenata originalnog djela i njihovo ponavljanje. Ona predstavlja i određen način govora o samom djelu, znači ne odražava ga samo, već izriče i mišljenje o njemu. To se očituje od izbora djela do koncepcije misli i načina u izražavanju bitnog u djelu.⁴⁴

Kako se samo adaptacija književnih djela pokazala nedostatnom, prošlo se na pisanje namijenjeno samo za radio, što je rezultiralo serijalima.⁴⁵ Takva je umjetnost od samih početaka bila namijenjena svima i široko dostupna. „Čitanje je zahtjevniji duhovni proces od slušanja. Radio mogu slušati i slijepi i nepismeni.“⁴⁶ Tako je scenaristica kratkog igranog

⁴¹ Usp. Isto. Str. 52-53.

⁴² Usp. Mučalo, Marina. Radio: medij 20. stoljeća. Nav. dj. Str. 172.

⁴³ Isto. Str. 172.

⁴⁴ Usp. G., M. Adaptacije. // Književna revija 2(2007). Str.38-39.

⁴⁵ Usp. Mučalo, Marina. Nav. dj. Str. 172.

⁴⁶ Košir, Manca; Zgrabljic, Nada; Ranfl, Rajko. Život s medijima: priručnik o odgoju za medije, za roditelje, nastavnike i učenike. Zagreb: Doron, 1999. Str. 41.

filma Radio i ja izjavila da „glumci koji glume samo glasom, svjesni da njihova tijela, geste i mimiku slušatelj ne vidi, pružaju začudan prizor“.⁴⁷

Zanimljivo je vratiti se na početak i spomenuti sam razvoj radiodrame u svijetu. Naime, smatra se da je ideja takvog sadržaja na radiju potekla od kazališnog glumca Edwarda H. Smitha, što je zatim prihvaćeno na oduševljenje tadašnjeg programskog direktora WGY-ja⁴⁸, Kolina Hagera. Smith je za dopušteni eksperiment koji je mogao trajati 40 minuta izabrao dramu Vuk⁴⁹ američkog autora Eugenea Waltera i dramu u tri čina adaptirao je u 40 minuta. Dramu su izveli profesionalni glumci, a njihov je ulazak u radijski studio bio revolucionaran iskorak za radijsku produkciju. Profesionalni glumci, iako pred sobom nisu imali publiku, bili su uvjerljivi u nastupima te su svojim snažnim i ugodnim glasovima uspješno oživjeli tekst i uvukli slušatelja u priču. Dokaz su pisma slušatelja koja su zasula radijsku postaju, a bila su puna riječi hvale. Tako je književna drama pronašla svoje mjesto na radijskom mediju, a ubrzo nakon njenog ulaska, mnogi su ugledni pisci počeli pisati samo za radio. Stil govora u radiodramama bio je kreiran od samog početka te su bile prepoznate njezine dobre strane. Ključni uvjet dobre drame svakako je bila njezina radiofoničnost te mašta i kreativnost glumaca i imitatora. Naime, kako je radijski studio prostorno ograničen, u njega je nemoguće uvesti željeznice ili automobile, a snimanje takvih zvukova nekada nije bilo izvedivo. Tada su spomenuta mašta i kreativnost bili ključni za dobro izvedenu dramu ili serijal, pa su se upravo glumci tada smatrali presudnima za popularizaciju prvih drama.⁵⁰

Zlatno doba radiodrame u Hrvatskoj bilo je šezdesetih i ranih sedamdesetih godina. Među suvremenim hrvatskim piscima gotovo da i nije bilo nijednog tko se nije okušao u toj književnoj vrsti, a brojni među njima bili su vrsni autori radiodrama (Šegedin, Novak, Mihalić, Gotovac, Slamnig, Šoljan, Kušan i drugi). Tako je ostalo do danas i do najmlađih pisaca, premda je radiodrama pod pritiskom privlačnije i svemoćne televizije izgubila dobar dio slušatelja i poklonika. Mrduljaš opisuje slušanje radiodrame, te napominje da mu je ostalo u nezaboravnoj uspomeni kao neki osobit obred.⁵¹ „Nju se rijetko kad slušalo u društvu, a i tada u dubokoj tišini i sabranosti. Nikada uzgredno, radeći uz put nešto drugo, nikada „jednim uhom“. Samo slušatelj i radioprijamnik. Čovjek i naprava izdvojeni od svijeta. Gotovo u pravilu s prigušenim svjetlom, da ništa ne bi remetilo potrebnu usredotočenost na zvukove iz

⁴⁷ Račić, Sanja. Nav. dj.

⁴⁸ Vlasnik WGY-ja bila je kompanija General Electric, koja je počela emitirati 1922. godine, što je čini prvom radijskom postajom New Yorka.

⁴⁹ Izvorni naslov *The Wolf*.

⁵⁰ Usp. Mučalo, Marina. Radio: medij 20. Stoljeća. Str.173-175.

⁵¹ Usp. Mrduljaš, Igor. Str. 53.

zvučnika. Razmislite: neobične, začudne li slike! Tisuće i tisuće muškaraca i žena, rasutih diljem zemlje, u velikim gradovima i zabačenim zaseocima, sjelo bi uz škrinju radija na kojem je pulsiralo zelenkastom svjetlošću „magično oko“ i predavalo se pozornom slušanju. Zvukova, glasova, šumova, tišine. Bila je to publika dramske predstave kao i one kazališne. No, za razliku od one okupljene u mraku gledališta koja dijeli skupni doživljaj pozoričkog događanja, ova radio-dramska bila je skup osamljenih pojedinaca raštrkanih uzduž i poprijeko ozemlja, osuđenih isključivo na slušni doticaj s dramskom radnjom. Tjelesna nazočnost glumca i gledatelja u istom prostoru, bez ikakva posrednika, neodoljiva je draž i moć „živoga“ glumišta. Slušateljski užitak ravan je gledateljskom, štoviše iziskujući zasebnu vrstu sabranosti, nudi i neke osobite nijanse dramskoga doživljaja.“⁵² Doživljaje slušanja radiodrame kakve je opisao Mrduljaš, stekao je velik dio slušateljstva, što jasno daje do znanja veliku i brzo stečenu popularnost radijskog medija u svim segmentima.

Prva radiodrama izvedena u Hrvatskoj emitirala se 1927. godine na programu *Radio Zagreb* pod naslovom *Vatra*, autora Ive Šrepela. Kasnije su se u dramskom programu tadašnjeg radio Zagreba emitirale brojne radiofonske prilagodbe prozних djela ili drame izvorno pisane za glumište, iako su se povremeno pojavili padovi proizvodnje. Primjerice, 1938. godine javljaju se tekstovi mišljeni i pisani isključivo za slušanje, što znači da se *Radio* oteo *čitanju drame*, a da su se dramatičari izvještili u uporabi novoga medija. Jednako padovima proizvodnje, pojavljivali su se i porasti proizvodnje, kada je radiodrama bila u punom svijetlu. Oko 1957. godine za radio su pisali darovitiji književnici, posebice iz redova *krugovaša* (Antun Šoljan, Nikola Šop, Slobodan Novak, Ivan Slamnig) i tada je hrvatska radiodrama po prvi puta stekla veliki ugled u svijetu. Istodobno, *Radio Zagreb* je uvodio prevedene radiodrame te je tako slušateljstvo uviđalo stranu proizvodnju i dosege radiofonije. Godine 1968. proizvedena je prva radiodokumentarna drama *Zbogom*, Zvonimira Bajsića. Njome se hrvatsko dramsko stvaralaštvo proslavilo u svijetu, a Radio Zagreb osvojio je mnoge nagrade.⁵³

„Radiodramski program je točka na kojoj radio prestaje biti samo medij te prerasta u umjetnost“⁵⁴, ističe Turčinović. Takav program je svuda u svijetu na nacionalnim i javnim radijima i ne mogu ga imati male, tzv. komercijalne radiopostaje. Stoga se Hrvatski radio isprofilirao kao dramsko-literarni program stvarajući emisije strogo umjetničkog tipa – radio

⁵² Isto. Str. 53.

⁵³ Usp. Isto. Str. 54.

⁵⁴ Turčinović, Željka. Dramski program Hrvatskoga radija kao promotor suvremene hrvatske drame. // Kazalište 13-14(2003). Str. 126.

drame, što je ujedno jedina umjetnost radija koja je autentično radijska, a čija je osnova u dramskim i proznim djelima domaće i svjetske baštine, u recentnoj domaćoj i svjetskoj dramskoj književnosti kao i u originalnim radio dramskim tekstovima.⁵⁵

Kao priznanje za svoj rad, emisije dramskog programa svake godine osvajaju nagrade na međunarodnim radiodramskim manifestacijama, a 2011. godine Hrvatskom je radiju dodijeljena Nagrada hrvatskog glumišta za poseban doprinos kazališnoj umjetnosti uz sljedeće obrazloženje: „Nagrada za izniman doprinos kazališnoj umjetnosti dodjeljuje se Dramskom programu Hrvatskog radija za dugogodišnje djelovanje u promociji hrvatske drame i kazališta i kreativnom oblikovanju radio drame kao posebnog, svom mediju primjerenog umjetničkog izraza. Dramski program Hrvatskog radija pružio je mnogim našim kazališnim umjetnicima (glumcima, piscima, dramaturzima i redateljima) mogućnost da svoje stvaralačke potencijale realiziraju u ovoj dramskoj vrsti koja ima brojnu publiku, što naročito cijene oni koji žive daleko od kazališnih dvorana i teško ili nikako stižu do njih. O kvaliteti i dometima te produkcije koju već desetljećima u Hrvatskoj producira jedino Hrvatski radio govore i brojne međunarodne nagrade kojima se radio drama iskazuje kao jedan od u svijetu najcjenjenijih dijelova naše kulture, a posebice dramske umjetnosti.“⁵⁶

3.1.2. Program poezije

Mnogi književnici počinju s pisanjem poezije, a čak i oni koji se pisanjem ne bave, barem su jednom u osnovnoškolskoj klupi napisali pjesmu. O poeziji pišu mnogi književnici, kritičari i novinari, a slažu se u jednom: poeziji se više ne pridaje pozornosti kao što je to bilo ranije. Neven Svilar, kulturni novinar, povjesničar i književni komparist, također dijeli svoje mišljenje o poeziji:

„Sva je poezija u početku bila oralnoga tipa. Poezija se pjevala, deklamirala, skandirala i recitirala. Poeziju kakvu danas znamo samo je odbljesak rane poezije, što je dolazila iz memorije pjesnika, ili direktnim spajanjem jezične artikulacije na uobrazilju pjesnika. Nekad je poezija igrala mnogo veću ulogu u životu ljudi. To se u svakom slučaju odnosi na poeziju kao oralni fenomen. I zato uvijek, kad god je to

⁵⁵ Usp. Isto. Str. 126.

⁵⁶ Ivanković, Hrvoje; Turčinović, Željka; Vujković, Mirjana. Podaci o djelovanju dramskog programa Hrvatskog radija u razdoblju od 1. siječnja 2008. do 31. prosinca 2012. [iz arhive Trećeg programa Hrvatskoga radija]

moguće, valja slušati pjesnike kad čitaju poeziju, ili barem slušati interpretacije njihovih pjesama u izvedbi drugih.“⁵⁷

Radijski medij vratio je „pjesnikov glas kao važnu dimenziju pjesničkog doživljaja“, ističe McLuhan⁵⁸. Naime, čitanje poezije u kavanama i parkovima često je davalo intimnu atmosferu susreta pjesnika i čovjeka, koja je rezultirala dubljim i osjećajnijim shvaćanjem pjesme. Pojavom tiskarskog stroja⁵⁹ i daljnjim napredovanjem u tiskarstvu i nakladništvu, pjesnici su svoje stihove stavljali na papir, tiskari i nakladnici su ih objavljivali, a knjige su s vremenom bile dostupne sve široj publici. Na taj način izgubio se pjesnikov glas koji je predstavljao potpuni doživljaj stihova, a radijski ga je medij kasnije ponovno učinio dostupnim.

Britanska pjesnikinja Ruth Padel smatra da je radio idealan medij za poeziju, jer ona predstavlja zvuk, gdje je upravo sluh presudno osjetilo. No za čitanje poezije na radiju, ističe Padel, potreban je odnos između sluha, vida i promišljanja. Bijeli prostor između pojedinih riječi ili stihova u pjesmi stvara vizualnu tišinu. Upravo ona pjesmu u potpunosti oblikuje, kao što to čine intrumentalni dijelovi u uglazbljenoj pjesmi.⁶⁰ „Naravno, poeziju možemo sami čitati u knjizi ili na internetu, no slušajući je na radiju možemo uživati u njoj šecući parkom sa slušalicama u ušima ili vozeći se automobilom po autocesti, a dobri čitači poezije dati će pjesmi potpuni doživljaj“, objašnjava pjesnikinja.⁶¹

Radio se naime još u početku svog razvoja činio idealnim medijem za poeziju. Tijekom tridesetih i četrdesetih godina 20. st. mnoge radio stanice u svijetu imale su voditelje koji su čitali poeziju poznatih pjesnika, ali i stihove iz novina i stihove slušatelja. Program poezije na NBC-u bio je redovito emitiran po 15 minuta dnevno, a čitači poezije omiljene su stihove pročitane na radiju objavljivali u knjigama, što opet prikazuje spoj medija, koji rezultira dostupnošću široj publici.⁶²

Poezija se danas na radiju emitira sve rjeđe. Moguće je naići na lokalne radijske stanice koje emitiraju emisije poezije, dok najslušanije i najpopularnije radijske stanice u

⁵⁷ Svilar, Neven. Poezija naglas, 04.06.2013. URL: <http://www.books.hr/kolumne/knjizevne-svilarije/poezija-naglas> (07.06.2016.)

⁵⁸ McLuhan, Marshall. Nav. dj. Str. 51.

⁵⁹ Johannes Gutenberg izumio je tiskarski stroj u 15. stoljeću.

⁶⁰ Usp. Padel, Ruth. Deconstructing poetry on the radio: Can discussing poetry make good radio programmes?, 02.11.2012. URL: <http://www.theguardian.com/books/2012/nov/02/ruth-padel-poetry-on-radio> (20.04.2016.)

⁶¹ Padel, Ruth. Nav. dj. URL: <http://www.theguardian.com/books/2012/nov/02/ruth-padel-poetry-on-radio> (20.04.2016.) Prevela Valentina Namesnik

⁶² Usp. Spaulding, John. Poetry and the Media: The Decline of Popular Poetry. // Journal od Popular Culture 33, 2(2004). EBSCO. URL: <https://www.ebsco.com/> (20.04.2016.)

svojim programima nemaju poeziju. Oni koji je cijene, stvaraju i u njoj uživaju, znaju da treba okrenuti na Treći program Hrvatskoga radija. O poeziji na Trećem u radu će kasnije biti riječi.

3.1.3. Emisije o knjizi

Radio drame i emisije poezije pojavile su se prve, a možda i najviše proslavile na radijskom mediju. No postoji i niz drugih mogućnosti pojave knjige na radiju, odnosno emisija drugih vrsta koje isto imaju cilj na neki drugi način predstaviti knjigu na radiju. To su emisije o prozi, književnoj kritici, gostovanja književnika u radijskom eteru i sl. Slijedi opis književne kritike kao djelatnosti i kao značajne rubrike u mnogim emisijama o knjizi ili kao zasebne radijske emisije.

Književna kritika je književna djelatnost koja se bavi analizom, ocjenjivanjem i vrednovanjem književnog djela.⁶³ Književna se kritika može izreći putem svih medija koji su nam na raspolaganju, a u priložima određenima za kulturu i književnost. „Kritičar danas ima mogućnosti da se u ime književnosti obrati širokom čitateljstvu i da dopre do njega“⁶⁴, ističe Escarpit. Iako spominje pojam *čitateljstvo*, književne se kritike danas nude i slušateljstvu, odnosno izriču se preko radijskog medija. Gordana Crnković Raunić, urednica i autorica emisije Bibliovizor, koja se bavi književnom kritikom smatra da radio, za razliku od dvotjednika i mjesečnika za kulturu, nije nužno prikovan za aktualnost te naravno nije prostorno ograničen. „Ništa nas ne priječi da objavljujemo opširnije, ozbiljnije kritike, a prolaze čak i kritike koje uključuju i esejističke digresije ili su gotovo pregledni članci o autorskim opusima“, ističe urednica.⁶⁵

Ipak, između onih pisanih za novine ili za radio, postoji razlika. „Akademska književna kritika podrazumijeva kompleksan znanstveni aparat kojim kritičar zahvaća književno djelo i takva kritika obično nije pogodna za upućivanje širem krugu čitateljstva. Književna kritika u novinarstvu, pak, nužno se obraća širem krugu čitatelja, no i tu postoje razlike. Nije svejedno piše li se kritika u tjednom, specijaliziranom časopisu, za potrebe radija ili u dnevnim novinama.“, objašnjava Mandić. Kritičar koji se obraća širem krugu čitatelja ili

⁶³ Kritika. // Proleksis enciklopedija. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/> (20.04.2016.)

⁶⁴ Escarpit, Robert. Revolucija knjige. Zagreb: Prosvjeta, 1972. Str. 200.

⁶⁵ Alajbegović, Božidar. Gordana Crnković: Kritičar mora promatrati domaća djela u svjetskom kontekstu, 31.01.2012. URL: <http://www.mvinfo.hr/clanak/gordana-crnkovic-kriticar-mora-promatrati-domaca-djela-u-svjetskom-kontekstu> (23.04.2016.)

slušatelja mora odlično baratati teorijskim i praktičnim segmentima pisanja kritike. Tako kritičar postaje posrednik između djela i čitatelja odnosno onaj koji daje preporuku za čitanje, tumačenje aspekata djela do kojih sam nije došao ili dijalog o pročitanoj.⁶⁶ S istim se slaže i Crnković Raunić, ističući da je zadatak kritike jednostavno rečeno „selekcija među mnoštvom izdanja“, a gdje je važno jasno istaknuti kriterije prosuđivanja i pritom se ne ustručavati kritički pisati o popularnim knjigama.⁶⁷

⁶⁶ Mandić, Davor. Književna kritika: istina ili mit, 12.11.2015. URL: <http://www.regionalexpress.hr/site/more/predavanje-davora-mandia-knjievna-kritika-istina-ili-mit> (20.04.2016.)

⁶⁷ Alajbegović, Božidar. Isto.

4. Treći program Hrvatskoga radija

„Ljudi koji sebe nazivaju šišmišima, slušaju noću Treći program Hrvatskoga radija. Dragocjen je to program, koji televizijskim zabavama i krimenima usuprot – njeguje zaboravljenu intelektualnu zabavu, uzvišeniju igru duha, dostojnost i dostojanstvo uma, otkrića drugih svjetova ili iznenađujućih tumačenja ovoga svijeta u kojemu nam je živjeti.“
(Hrvoje Hitrec, 2009.)

Treći program Hrvatskog radija⁶⁸ bio je rezultat potrebe specijalizacije tadašnjeg Radio Zagreba, odnosno zamišljen je kao mjesto na kojem će biti koncentrirana sva kulturna tematika, od informacije i analize do teorijskih interpretacija. Ondašnje emisije, uglavnom informativnog karaktera, to nisu omogućavale. Iza glavne ideje odvajanja kulturne tematike stajao je Ervin Peratoner, tada glavni urednik Kulturno-zabavnog programa, koji se oslanjao na analizu programa BBC-a. Program je u početku imao eksperimentalni karakter, iako se to tada nije naglašavalo. Za prvog glavnog urednika postavljen je Hrvoje Lisinski, koji je u vrlo kratkom vremenu uspio okupiti intelektualnu elitu i ujedno privući kreativne i obrazovane pripadnike mlade generacije. Redakcija se na počecima formirala na novinarima koji su već bili na tadašnjem Radio Zagrebu, a s vremenom su se zapošljavali specijalisti za određena područja i discipline.⁶⁹

„Rad na Trećem programu shvaćao se kao misija, a ne kao posao“, naglašava Snješka Knežević, ističući kako rad nije bio ograničen na radno vrijeme te je zahvaćao vrijeme čitavog dana. Redakcija Trećeg programa ubrzo je nakon osnivanja postala novi kulturni punkt. Za kratko vrijeme stvorile su se specifične forme izražavanja i prezentacije – radiofonskog karaktera, kako se tada govorilo. Kako je uvijek dolazilo do promjena ili izmjena osoba, tako su se mijenjali temati, preferencije i težišta, što znači da je neprestano bila na djelu aktualizacija. Samim time, program je uvijek bio izraz novih generacija, drugih orijentacija, mentaliteta i svjetonazora te takva praksa traje do danas.⁷⁰

Nekadašnji direktor programa Hrvatskog radija Domagoj Veršić i Vladimir Kumbrija, urednik informativnog programa Hrvatskog radija u razgovoru za *Vijenac* složili su se da je

⁶⁸ Tada još pod nazivom Radio Zagreb.

⁶⁹ Knežević, Snješka. Pro memoria: Podsjetnik na povijest Trećeg programa Radio Zagreba. // HR3: 50. obljetnica 3. programa Hrvatskog radija. Zagreb: Hrvatska radiotelevizija, 2014. Str. 5-6.

⁷⁰ Isto. Str. 6.

„Treći program svojevrsan fenomen jer je jedan od programa kakav ima samo petnaestak radiostanica u Europi“.⁷¹

Međutim, tokom godina, postavljalo se pitanje skupoće, ali i potrebe specijaliziranog programa, no važni glasovi kulturne javnosti svjedočili su o potrebi i važnosti Trećeg programa te je on uspio opstati. U toj borbi on je postao zanimljiv mnogima koji do tada nisu znali za njega, te je odjednom dobio i marketinšku potporu, ističu Veršić i Kumbrija, no iz toga je i proizašla nova zadaća radija, a to je osuvremenjivanje. Težilo se tada da postane bliži širem krugu slušatelja, a da pritom ne izgubi kvalitetu, na način da se sačuva dobar sadržaj, ali osuvremeni njegova prezentacija. Dogovoreno je bilo da se u postojećim emisijama znatnije poveća zastupljenost izravnog govora ili razgovora s autorima (umjesto spikerskog čitanja tekstova), a da se redakcijskim dogovorima i planiranjem tema osigura veća aktualnost u analizama događaja, pojava i društvenih procesa. Zatim je dogovoreno da se u sklopu emisije *Forum* potakne projekt suradnje u organizaciji javnih znanstvenih tribina prilagođenih potrebi emitiranja na Trećem programu s ustanovama kao što su Matica hrvatska, HAZU, instituti i ostale znanstvene i kulturne institucije) te da se, budući da je Hrvatska tada bila kandidat za članstvo u Europskoj Uniji, programski pojača kompleks europskih tema.⁷²

Dakle, Treći program Hrvatskoga radija govorno-glazbeni je program zahtjevnijih sadržaja iz društvenih, znanstvenih i kulturnih područja obilježen analitičnošću i produbljenošću u razradi pojedinih tema te izraženim kritičkim diskursom. Glazbeni dio programa obilježen je probranim izborom ozbiljne i suvremene glazbe, džeza i alternativne glazbe te autorskim glazbenim emisijama. Treći program je i mjesto propitivanja i eksperimentiranja zvukom i glasom (ars acustica, zvukovne instalacije i slično). Uloga Trećeg je i da bude aktivni čimbenik društvene, znanstvene i kulturne zbilje. Glavna urednica Trećeg programa od svibnja 2016. godine je Nevenka Dujmović.⁷³

⁷¹ Vidačković, Zlatko. Ponosni smo što smo očuvali Treći program: Domagoj Veršić, direktor programa Hrvatskog radija i Vladimir Kumbrija, urednik informativnog programa Hrvatskog radija. // *Vijenac* 277(2004). URL:<http://www.matica.hr/vijenac/277/Ponosni%20smo%20%C5%A1to%20smo%20o%C4%8Duvati%20Tre%C4%87i%20program/> (24.04.2016.)

⁷² Isto.

⁷³ Treći program: o postaji. URL: http://radio.hrt.hr/treci-program/o_postaji/ (24.04.2016.)

4.1. Dvojna uloga knjige na Trećem: knjiga u eteru i izdavačka djelatnost

Treći program već je u počecima svog emitiranja koristio knjigu u eteru: radio drama i poezija brzo su postale bliske slušateljima. Emisije koje su emitirale radio dramu omogućile su svim slušateljima da se upoznaju s književnim djelima koja im zbog nekog razloga možda nisu bila dostupna, a uz kazališnu umjetnost postojala je i dramska umjetnost na radiju. Kvaliteta izvedenih drama ili čitanih stihova poezije bila je na visokom nivou i glumci koji su ih izvodili, slušatelje su iz kuhinja u svojim domovima odvodili u neki drugi svijet. Uz dramske emisije i poeziju, urednici Trećeg programa stvarali su i druge sadržaje vezane uz knjigu: razgovore s književnicima, književnim kritičarima i jezikoslovcima, pojašnjavanje jezičnih pojmova i pravila itd.

Godine 1991. javila se želja tadašnjih urednika Trećeg programa da glasovne riječi ukoriče kako bi one postale dostupnije širem krugu potrošača, odnosno zabilježene i dostupne u bilo koje vrijeme na bilo kojem mjestu. Od tada do današnjih dana Treći program djeluje kao izdavač, dok su urednici i voditelji Trećeg glavni i odgovorni da prepoznaju potrebu za objavljivanjem, odnosno što bi slušatelji željeli ponovno konzumirati u tiskanom obliku i vrijednost kojih bi emisija i materijala bila potrebna u sljedećim godinama, kako bi se našla na policama knjižnica ili knjižara i u rukama čitatelja.

Izdavanjem vlastitih časopisa i knjiga, Treći program je i na tiskan način prezentirao svoj rad i suradnje. Knežević ističe da bi se mogao definirati kao „stalno rastuća antologija“, koja se uređivala i uređuje s jasnim konceptom i ciljem, a sličan projekt nije ostavio ni jedan hrvatski nakladnik.⁷⁴ Stoga, Treći program ima veliku važnost u hrvatskoj kulturi, pa tako i u promicanju književnosti i spajanju najbržeg medija na svijetu s opipljivim kulturnim dobrom – knjigom, čak i u smislu samostalnog izdavanja.

Na Trećem programu trenutno se emitira preko 100 emisija u dnevnom, tjednom ili mjesečnom rasporedu. Od toga, najviše emisija je glazbenih – čak 65, dok je preko 20 emisija iz područja kulture, umjetnosti, znanosti, politike, društva, filozofije i tehnologije. Preostalih 19 emisija, za ovaj su rad izdvojene kao emisije povezane s knjigom: emisije nastale prema književnim tekstovima i stihovima ili emisije za koje su napisani tekstovi i stihovi, a koji kasnije izlaze u tiskanom obliku (radio roman, radio drama, čitanje poezije i sl.), emisije o

⁷⁴ Knežević, Snješka. Nav. dj. Str. 7.

promociji knjige i književnih događanja (najave noviteta i promocija knjiga, izvještaji s književnih događanja i sl.), zatim emisije s gostovanjima koje predstavljaju afirmirane i neafirmirane autore te emisije o književnoj kritici. Naposljetku, tu su i emisije čiji sadržaj nije u potpunosti posvećen knjizi ili književnosti, no svaka emitirana emisija sadrži neki prilog povezan s knjigom. Također, ubrojen je i projekt emisije koja se emitira direktno iz knjižnice, jer je to mjesto koje nas asocira na knjigu i na taj se način promiče čitanje i odlazak u knjižnicu, iako teme nisu uvijek povezane s knjigom, već se odnose na aktualnost. U sljedećem poglavlju nabrajaju se sve emisije povezane s knjigom te se opisuju neke od njih koje se emitiraju dugi niz godina, ili su pak u svom kratkom emitiranju postigle odličnu slušanost i/ili u eter Trećeg programa donijele nešto novo.

4.1.1. Knjiga u eteru Trećeg programa

„Osnovna misija je da emisije budu prosvjetiteljske i edukativne.“ (Snješka Knežević, svibanj 2016.)

Treći program Hrvatskoga radija ima bogat i kvalitetan dramski program. Emitira šest emisija: Dokumentarna radio drama, Iz arhive Dramskog programa Hrvatskoga radija, Radio atelje, Radio drama, Radio igra i Radio roman.

Na društvenoj mreži Facebook izrađena je stranica **Dramski program Hrvatskoga radija** na kojoj se svakodnevno mogu pronaći objave o rasporedu emitiranja, premijernim emisijama i aktualnostima vezanima uz rad Dramskog programa Hrvatskoga radija (uključuje sve programe Hrvatskoga radija). Također, na stranici je moguće komentirati, odnosno javiti se s kritikama ili prijedlozima, što je brza i jednostavna, a danas i najčešća komunikacija uopće pa i između djelatnika Dramskog programa na Hrvatskom radiju i slušatelja istog.

U nastavku slijedi kratak opis dramskih emisija Trećeg programa.

Dokumentarna radio drama je emisija u kojoj glavni urednik i autor Ljubo Pauzin slušateljima donosi pregled stvarnih događaja, uvijek pomalo sjetnih, zaboravnih, ali važnih i zanimljivih za slušatelje kulturnog programa, u obliku tzv. radio dokumentarca. Ono što bi

mnogi književnici zapisali riječima, u ovoj se emisiji sluša ušima. Emisija je na programu jednom tjedno u trajanju od sat vremena.⁷⁵

U emisiji **Iz arhive Dramskog programa Hrvatskoga radija** emitiraju se i danas aktualne, hrvatske i europske, radiodramske i dokumentarne produkcije, nastale od sredine 60-ih do kraja 20. stoljeća. Emisija je na programu svakog petka, a glavni urednik emisije je Hrvoje Ivanković.⁷⁶

Radio atelje je emisija posvećena propulzivnim, a dijelom i eksperimentalnim dramskim, književnim i radiofonskim ostvarenjima. Jedna od bitnih osobina Radio ateljea jest i izrazita otvorenost emisije prema dramskim piscima najmlađih naraštaja, što uključuje i čestu suradnju sa studentima dramaturgije na zagrebačkoj Akademiji dramskih umjetnosti. Urednica i autorica emisije je Željka Turčinović, a emisija se emitira svakog četvrtka i traje jedan sat.⁷⁷

Emisija **Radio-drama** emitira drame i dramatizacije klasika širokog vremenskog raspona te suvremene europske i hrvatske drame klasičnog prosedea. Glumačke ekipe okupljene u ovim zahtjevnim radiofonskim projektima najzvučnija su imena hrvatskog glumišta koja na radiju nalaze svoje umjetničko utočište. Urednica Lada Martinac Kralj ističe da „emisija doslovno *surfa* po svjetskoj književnosti“. U njoj je moguće čuti radijske dramatizacije pripovjedaka i romana ruskih velikana 19. i 20. stoljeća (Turgenjev, Dostojevski, Iljč-Petrov, Čehov, Bulgakov), amblemske drame skandinavske škole (Ibsen, Strindberg), klasike dvadesetog stoljeća (Kafka, Pirandello, Beckett), te hrvatske i europske autore kao što su Antun Šoljan, Zvonimir Bajsić, Irena Vrkljan, Luko Paljetak, Vjekoslav Kaleb, Janusz Glowacki, Andrzej Mularczyk, Stefan Canev i tako dalje. Emisija se emitira jednom tjedno u trajanju do sat vremena.⁷⁸

Radio igra emitira suvremena domaća i inozemna dramska i radiodramska ostvarenja različitog stilskog, žanrovskog i tematskog spektra, s posebnim naglaskom na problemski artikulirana ili dramaturški inovativna djela, što emisiju povremeno otvara i prema

⁷⁵ Dokumentarna radio drama. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/dokumentarna-radio-drama/680/> (24.04.2016)

⁷⁶ Iz arhive Dramskog programa Hrvatskoga radija. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/iz-arhive-dramskog-programa-hrvatskoga-radija/682/> (24.04.2016)

⁷⁷ Radio atelje. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/radio-atelje/685/> (24.04.2016)

⁷⁸ Radio-drama. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/radio-drama/681/> (24.04.2016)

propulzivnijim autorima iz ranijih razdoblja 20. st. Emisiju uređuje Hrvoje Ivanković, a emitira se ponedjeljkom u trajanju od jednog sata.⁷⁹

Radio roman je emisija koja emitira suvremenu proznu produkciju hrvatskih autora u narativno-igranoj prezentaciji, u formi petodijelnog serijala. U fokusu radio romana su zanimljiva i poznata imena novije i najnovije književne scene: Josip Mlakić, Dino Milinović, Luka Bekavac, Ivana Simić Bodrožić, Jasminka Domaš i dr. Emisija se emitira jednom tjedno, a svaki se roman emitira u nekoliko emisija, s obzirom na duljinu sadržaja.⁸⁰

Na Trećem programu, u poeziji se trenutno može uživati u dvije emisije: *Poezija naglas* i *Šest minuta poezije u šest*. Sadašnja urednica i autorica emisija je Irena Matijašević Radović.

Šest minuta poezije u šest na programu je dugi niz godina svakog jutra u 6, kako naslov govori, punih 6 minuta. Urednica i autorica emisije je Irena Matijašević Radović, koja slušatelje Trećeg programa stihovima uvodi u novi dan.

Poezija naglas glasovita je i kulturna emisija Trećeg programa i najistaknutija emisija poezije na radiju u Hrvatskoj, koja je nastala prije nekoliko desetljeća na inicijativu Danijela Dragojevića. Koncept emisije čini se jednostavan: pola sata glumci čitaju izabranu poeziju hrvatskih i stranih pjesnika. No, česte su mogućnosti da glas bude nerazumljiv, da zvuči kao usputno čitanje i ne dopire ni do čega, a od tih je grešaka *Poeziju naglas* sačuvala upravo Danijel Dragojević.⁸¹ O doživljaju poezije te značaju i utjecaju emisije *Poezija naglas*, u emisiji *Jutro na Trećem*, govori Ivica Prtenjača, urednik istoimene emisije i autor pjesničkih zbirki i drugih književnih djela.

„*Poezija naglas* precizno je odabranih tridesetak minuta malog radijskog čuda, putovanja na daleka mjesta najkraćim stazama, samo o nama tada ovisi hoćemo li za njezinog trajanja ili kasnije čuti i onoga drugoga koji, da bi nas zabavio i uzbiljio istovremeno, i postoji i ne postoji i govori i ne govori i putuje s nama i sačekuje nas u bjelinama papira i traperavom oku ekrana. Kad sam počeo čitati poeziju, bilo je to naglas, u sobi, i ona se razlijevala među tim zidovima i vraćala prema mom licu da me umije, da me proglasi živim i nađenim. Kad sam počeo čitati poeziju osjetio sam da je jezik nepregledan, s mnogim odmorištima za disanje, sa skladom koji vibrira. Kad sam počeo čitati poeziju njezin glas postao je glas mog važnog svijeta, njezina tišina postala je stvarno utočište za šutnju. Nisam prestajao govoriti i slušati istovremeno,

⁷⁹ Radio igra. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/radio-igra/679/> (24.04.2016)

⁸⁰ Radio roman. URL: <http://radio.hrt.hr/trecdenimi-program/emisija/radio-roman/677/> (24.04.2016)

⁸¹ Prtenjača, Ivica. *Jutro na Trećem: Danijel Dragojević : Poezija naglas*, 09.05.2016. URL: <http://radio.hrt.hr/treci-program/ep/danijel-dragojevic-poezija-naglas/160909/> (08.06.2016.) [Arhiva slušaonice: zvučni zapis]

premda bih nekad tjednima samo šutio. Poslije sam čitao i pjesničke biografije i primijetio sam da u nekih naših pjesnika kao dio tog općenito suhoparnog teksta postoji i rečenica o objavi na Trećem programu Hrvatskoga radija u emisiji Poezija naglas. U nekih pjesnika ta je činjenica stavljena u razinu s objavljenim knjigama poezije.“⁸²

Prozne emisije koje predstavljaju hrvatske autore su Hrvatska proza, koja se emitira već dvadeset i treću godinu, i Suvremena hrvatska proza, koja premijerno objavljuje najnovija hrvatska prozna djela. S obzirom na dugogodišnje emitiranje emisije Hrvatska proza proveden je intervju sa sadašnjim urednikom emisije – Borisom Hrovatom, kako bi se prikazali ciljevi pokretanja ovakve emisije te se navele moguće promjene koncepta i promocije emisije u posljednjih nekoliko godina u digitalnom okruženju. Druge prozne emisije na Trećem su Dnevnic, pisma, govor iz prvog lica, Antologija pripovijetke, Pojmovnik postjugoslavenske književnosti te Riječi i riječi.

Hrvatska proza je na programu od ožujka 1993. godine, zaslugom tada glavnog urednika Ante Matijaševića. To znači da je tijekom jeseni 2012. i proljeća 2013. godine, obilježila svoju 20. obljetnicu te je do danas ostvareno više od 1000 emisija.⁸³ Temeljna ideja koja je dovela do pokretanja emisije, navodi urednik Boris Hrovat, jest „općeniti zadatak Hrvatskog radija kao javnoga servisa da sve oblike kulturno-umjetničkoga stvaralaštva, pa tako, dakako, i književnost, putem svoga medija približi što je moguće širim slojevima potencijalne publike, tj. slušateljstvu koji su pritom latentni čitatelji“⁸⁴.

Kriterij selekcije djela prezentiranih u emisiji je njihova aktualnost, jer je glavni cilj emisije čitatelju/slušatelju pružiti uvid u recentna zbivanja na književnoj sceni. Svaka se emisija, u pravilu, sastoji od uvodnog komentara o autoru i djelu koje se prezentira te od odabranog ulomka djela iz aktualne domaće prozne produkcije (kratke priče, romani, putopisi itd.). Tekstove već dugi niz godina interpretiraju eminentni dramski umjetnici: Goran Grgić, Jadranka Krajina, Dunja Sepčić i Ljubo Zečević.⁸⁵

Ciljana publika je najšire slušateljstvo, tj. „ono koje pokazuje interes za zbivanja na književnoj i općenito umjetničkoj sceni, bez obzira na dob i akademski status“⁸⁶, navodi Hrovat. Bez obzira na današnje trendove i virtualni svijet, Hrovat ističe da „radio posjeduje svoju tehničku zadanost“ i kao takav djeluje, no prilagođava se novom virtualnom svijetu.

⁸² Isto.

⁸³ Hrvatska proza. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/hrvatska-proza/96/> (24.04.2016)

⁸⁴ Hrovat, Boris. Osobni intervju. 08.05.2016.

⁸⁵ Hrvatska proza.

⁸⁶ Hrovat, Boris.

Tako se i Hrvatska proza može poslušati na webu HRT-a kao radio na zahtjev, a informacije o emisiji, najave i sl. također su dostupne na webu. Iako se ne može pratiti na društvenim mrežama, slušatelji svoje pohvale i kritike mogu javiti telefonom, e-mailom ili tradicionalnom poštom, što i čine, jer Hrovat ističe da „emisija posjeduje stalan, iako opsegom ne i velik, *feedback*“⁸⁷.

Suvremena hrvatska proza premijerno objavljuje najnovija prozna djela domaćih autora, uz tematsku glazbu i interpretaciju glumaca te uz kritiku ili intervju s autorom. Emisija se emitira u dvije sezone: jesenskoj i proljetnoj, u svakoj po šest emisija. Voditeljica i autorica emisija je Irena Matijašević Radović.⁸⁸

U emisiji **Dnevnici, pisma, govor iz prvog lica** glumci interpretiraju ulomke iz pisama, dnevnika, memoara, putopisa i intimističkih iskaza u prvom licu autora svih provenijencija. Emisija se premijerno emitira jednom tjedno, s reprizom idućeg dana.⁸⁹

Antologija pripovijetke počela je s emitiranjem u proljeće 1993. godine zaslugom tada glavnog urednika Trećeg programa Ante Matijaševića. „Cijeli program, naime, tada je bio temeljito reformiran i restrukturiran“, ističe Hrovat, urednik emisije. Emisija donosi umjetničku interpretaciju antologijskih pripovjednih tekstova, a ukoliko se ispune svi vrijednosni kriteriji, nedvojbeno je recept za evergreene kojima nije moguće vidjeti alternative. Za prilagodbu, dodaje autor, „nema mnogo prostora: s jedne strane se treba okrenuti u većoj mjeri 'suvremenim klasicima' (ne zanemarujuću ni one iz 'zlatnog doba književnosti', 19. i 20. st.), a s druge strane treba izabrati adekvatne interprete za svaki pojedini tip književna teksta“.

Pojmovnik postjugoslavenske književnosti donosi kraće eseje kritičara, teoretičara, esejista i pisaca postjugoslavenskog područja. Teme su: književnosti na području bivše Jugoslavije u posljednjih dvadesetak godina, struje i strujanja, važni opusi, kritički termini, kritička recepcija i odjeci pojedinih autorskih opusa. Emisiju uređuje Gordana Crnković Raunić, a autor emisije je Boris Postnikov.

Emisija **Riječi i riječi** objavljuje kratke prozne tekstove hrvatskih književnica i književnika u žanru kratke priče, mikro eseja, dnevničkog zapisa ili pjesme u prozi. Autori su

⁸⁷ Hrovat, Boris.

⁸⁸ Suvremena hrvatska proza. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/suvremena-hrvatska-proza/1029/> (24.04.2016)

⁸⁹ Dnevnici, pisma, govor iz prvog lica. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/dnevnici-pisma-govor-iz-prvog-lica/93/> (24.04.2016)

afirmirana imena književne scene, ali daje se prostora i mladim i novim glasovima. Tekstovi su popraćeni glazbom, a emitiraju ih spikerice i spikeri HRT-a. Emisija se emitira jednom tjedno u trajanju od pola sata, a uređuje je Irena Matijašević Radović.⁹⁰

Emisije koje su se malo odmakle od navedenih prozних emisija su Lica okolice i Mikrokozmi. U emisiji Lica okolice također se predstavljaju prozna djela no nastoji se predstaviti književnost u regiji, tako da se ujedno i predstavljaju autori iz regije. Mikrokozmi je emisija koja također predstavlja prozna djela no posvećena je isključivo putopisnim tekstovima i po tom je svom sadržaju vrlo specifična i razlikuje se od drugih prozних emisija. Upravo zbog toga proveden je intervju s glavnim urednikom emisije – Leonardom Kovačevićem, koji je emisiju osmislio i samostalno je uređuje već sedmu godinu.

Tema emisije **Lica okolice** je, dakle, kultura u regiji. Emisija emitira razgovore s piscima, ulomke iz djela koje interpretiraju glumci, bilješke i duže tekstova o autorima koji kod nas katkad i nisu baš poznati, reportaže s regionalnih književnih susreta i slično. Namjera je pridonijeti kulturnoj protočnosti, tako da se predstavljaju autori iz Srbije, BiH, Crne Gore, Kosova, Makedonije i Slovenije. Urednica emisije je Gordana Crnković Raunić, a autor Dinko Telećan. Emisija se u 30 minuta emitira svakog petka.⁹¹

Emisija **Mikrokozmi**, posvećena je putovanjima te književnom ili esejističkom istraživanju različitih topografija, emitira se na Trećem programu od 2009. godine. Polazni ciljevi bili su pronaći i pripremiti što zanimljivije tekstove domaćih i stranih autora, velikih pisaca, ali i potaknuti domaće pisce početnike da šalju svoje tekstove. Leonardo Kovačević, urednik emisije na čiji je poticaj ona ujedno i nastala, govori da je „ideja za emisiju došla prvenstveno iz iskustva čitanja putopisnih tekstova“⁹². Naime, Kovačević je primjetio da u zemljama poput Italije ili Francuske u knjižarama postoje cijeli odjeli za putopisnu književnost, dok je ona u Hrvatskoj jedva percipirana. Također, u tom je žanru postojala i praznina na programu Trećeg. „Vlastito iskustvo putovanja motiviralo me da osmislim emisiju koja neće samo obrađivati pojedine gradove, države ili pokrajine nego će pokušati reći nešto o tome što uopće znači putovati“⁹³, ističe Kovačević. O prihvaćanju i uspjehu najviše govore sudionici u istoj i naravno, slušatelji. Tako je važno spomenuti da je

⁹⁰ Riječi i riječi. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/rijeci-i-rijeci/723/> (24.04.2016)

⁹¹ Lica okolice. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/lica-okolice/717/> (24.04.2016)

⁹² Kovačević, Leonardo. Osobni intervju. 23.04.2016.

⁹³ Kovačević, Leonardo.

pjesnikinja Dorta Jagić 2015. godine objavila knjigu putopisa koji su u cijelosti bili napisani za emisiju Mikrokozmi.

Što se tiče povratnih informacija slušatelja, one su bile odlične već kao reakcija pri početku emitiranja emisije. Prije no što je uspostavljen radio na zahtjev, „slušatelji su često tražili da im se pošalju tekstovi“, ističe urednik. Iako emisija nema otvorenu svoju samostalnu stranicu na društvenim mrežama, slušatelji se često javljaju s povratnim informacijama na Facebook stranicu HR-Treći program Hrvatskog radija⁹⁴ ili osobno uredniku.

Jedina emisija u potpunosti posvećena književnoj kritici i recenziji na Trećem programu Hrvatskoga radija je Bibliovizor, koja se emitira dvadeset i šestu godinu. Proveden je intervju sa sadašnjom glavnom urednicom i voditeljicom emisije – Gordanom Crnković Raunić.

Emisija **Bibliovizor** u eteru Trećeg je od 1990. godine, a od 1993. godine do danas urednica i voditeljica je Gordana Crnković Raunić. Od početka je zamišljena kao emisija dužih, analitički usmjerenih književnih kritika i recenzija. „Nismo težili samo informiranju publike o novim izdanjima, u prvom planu uvijek nam je bilo njegovati žanr književne kritike, koja može imati razna usmjerenja, od teorijski utemeljene kritike do danas modernih, primjerice feminističkih pristupa tekstu“, ističe Crnković Raunić.⁹⁵

Bibliovizor je emisija namijenjena stručnoj publici, publici koja i inače čita knjige, prati književna zbivanja, obrazovanoj publici od studentske do starije dobi. Termin emitiranja iste, Crnković Raunić smatra idealnim, a riječ je o suboti poslijepodne, iako vjeruje da veći broj slušatelja emisiju preslušava u vrijeme kada to njima odgovara preko weba, gdje se pohranjuju već emitirane emisije. Na taj način omogućeno je slušateljima poslušati i samo one dijelove emisije koji ih zanimaju ili pak određene dijelove slušati više puta. Urednica napominje da je, bez obzira na pojavu novih tehnologija i teze da se knjige sve manje čitaju, a radio sve manje sluša, sigurna da postoji zainteresirana publika, a ističe da sama više sluša radijske emisije preko weba.

Od samih početaka emitiranja emisije do danas, ona nije imala znatnije promjene, jedini novitet koji je bio uveden kasnije su kompilacije stranih recenzija o iznimno važnim novim knjigama koje kod nas još nisu prevedene, kao i povremene razgovore s kritičarima.

⁹⁴ Facebook grupa: HR - Treći program hrvatskog radija. URL: <https://www.facebook.com/groups/50908796607/> (10.05.2016.)

⁹⁵ Crnković Raunić, Gordana. Osobni intervju. 22.04.2016.

Bez obzira na novonastali virtualni svijet i popularnost društvenih mreža, urednica ne komunicira sa slušateljima u tim okvirima, no oni su se sa svojim kritikama, pohvalama i prijedlozima uvijek slobodni javiti HRT-ovoj Službe za odnose s javnošću.

Saturnova djeca je emisija koja nije u potpunosti posvećena knjizi, ali vrlo često donosi razgovore s književnicima. Dakle, donosi biografije umjetnika, razgovore s umjetnicama o životu i odnosu prema društvu i politici, a iz perspektive psihoanalitičkoga iščitavanja njihova osobnoga, umjetničkoga i društvenoga identiteta. Gosti dolaze iz svih umjetnosti, a česti su naravno upravo pisci. Urednica i autorica emisije u trajanju od pola sata svake nedjelje, jest Biljana Romić.⁹⁶

Naposljetku, značajna emisija koja se emitira u jutarnjem terminu, a objedinjuje teme iz kulture, pa tako i knjigu, jest **Jutro na Trećem**. Emitira se, dakle, od ponedjeljka do petka, uz biranu glazbu različitih žanrova i stilova, komentira se kulturna tema dana, kritički se osvrće na događaje s područja likovnosti, filma, glazbe, kazališta, plesa, i naravno književnosti. Nastoji se podsjetiti i na zaboravljene ili zanemarene autore. Česti gosti emisije su književnici, književni kritičari i nakladnici. Iako je emisija o kulturi, knjiga je u svakoj epizodi neizostavna, što ne čudi jer je autor književnik Ivica Prtenjača. Urednica emisije je Maja Peterlić.⁹⁷

4.1.2. Izdavačka djelatnost Trećeg programa

Radio je, slažu se mnogi, oživio tiskanu riječ, a mogućnost je tiska da radiju omogući sačuvati glasovnu. Iako mediji to s obzirom na svoje karakteristike omogućuju, za spajanje medija najvažnija je inicijativa djelatnika, ali i povratne informacije korisnika medija, kako bi se prepoznala važnost i očuvanje sadržaja.

Već u samim počecima, Treći program Hrvatskoga radija, osim emitiranja počeo je i publicirati. Na taj način, ističe Šentija, „program je svojom otvorenošću, aktualnošću i

⁹⁶ Saturnova djeca. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/saturnova-djeca/92/> (07.06.2016.)

⁹⁷ Jutro na Trećem. URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/jutro-na-trecem/881/> (07.06.2016.)

ozbiljnošću pomagao slušatelju, ali i čitatelju, bolje razumijevanje suvremenog društva, u svim njegovim vidovima i elementima“.⁹⁸

Treći program svoje je izdavaštvo pokrenuo još 1979. godine, kada je počeo objavljivati serijsku publikaciju, odnosno časopis pod naslovom Zbornik Trećeg programa. U Časopisu su se bilježili probrani sadržaji nastali u eteru Trećeg neposredno prije objavljivanja novog broja. Dvanaest godina kasnije, Treći je pokrenuo izdavanje knjižnih izdanja, gdje su se bilježili vrlo značajni sadržaji iz pojedinih emisija. Ukupno je objavljeno 28 knjižnih izdanja (dvadeset i sedam tiskanih i jedno elektroničko) za koja se smatra da sadrže najznačajnije sadržaje emitirane u vremenskom razdoblju objavljivanja. Zbog nedovoljnih financijskih sredstva, a moguće i nedovoljne inicijative djelatnika Trećeg, knjige ne izlaze od 2009. godine, a Časopis od 2013., kada je objavljen posljednji broj. Važno je spomenuti da su knjige dostupne u knjižnicama i antikvarijatima, osim nekoliko izdanja koja su rjeđe dostupna, dok je do časopisa vrlo teško doći. Knjižnice grada Zagreba ih u katalogu navode kao dostupne samo u tri knjižnice, no u jednoj od njih navodno su *otpisani*.

U nastavku je opis svih knjižnih izdanja te osnovne i značajne informacije o časopisu Treći program Hrvatskog radija.

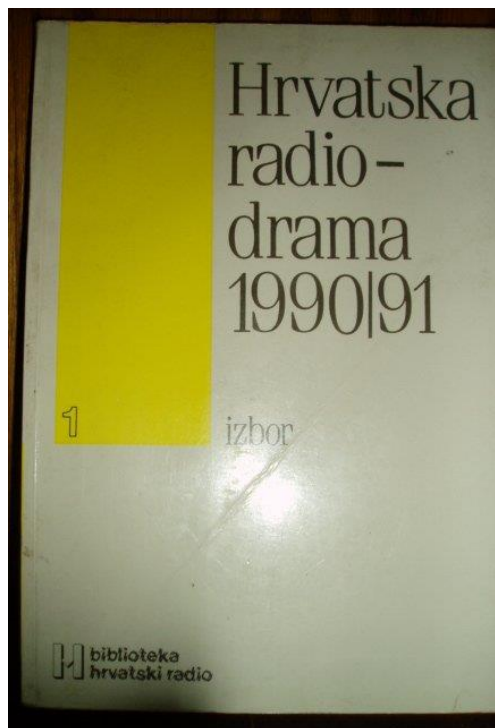
4.1.2.1. Knjige

„(...) i tako nastala ova knjiga koju ste vjerojatno već pročitali na radiju.“ (Ratko Vince, 1992.)

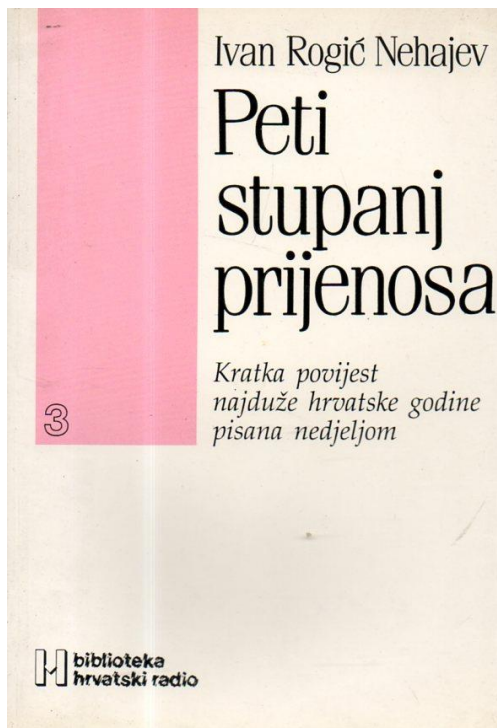
Prvi zbornik koji je izašao još davne 1991. godine bio je **Hrvatska radio-drama 1990/91**. U njegovom je uvodu tadašnja urednica dramsko-literarne redakcije Mani Gotovac, istaknula kako on „svjedoči i o tome kako radio sebe ne poima samo kao informaciju ili kontakt-emisiju, već i kao, ili poglavito kao kulturno-inicijativni medij, a drugačije rečeno ne samo kao vijest, već i kao svijest.“ Zbornik sadrži radiodramske tekstove koji su premijerno bili izvedeni u sezoni 1990/91., a autori tekstova su romanopisac Slobodan Novak, pjesnici Vesna Krmpotić, Luko Paljetak i Irena Vrkljan, dramatičari Ivan Bakmaz, Slobodan Šnajder i Miro Gavran i drugi. „Ove izuzetne stvaraoce pored ostalog naprosto privlači i riječ kao zvuk

⁹⁸ Šentija, Josip. Radio opstaje, televiziji, internetu i mobitelu usprkos: o pedesetoj godišnjici Trećeg programa Hrvatskog radija. // HR3: 50. obljetnica 3. programa Hrvatskog radija. Zagreb: Hrvatska radiotelevizija, 2014. Str. 9.

i zvuk kao riječ“, ističe Gotovac te citira Duchampa koji govori da „radiodrama izaziva stvaranje slika koje ne nastaju samo na mrežnici oka, već u glavi“.99

Slika 1. Naslovnica prve knjige Trećeg programa

Slika 2. Naslov treće knjige Trećeg programa

Iste godine izlazi i **Hrvatski esej**, knjiga sa sabranim esejima trideset i pet suvremenih hrvatskih autora, koji su emitirani u radijskom serijalu Suvremeni hrvatski esej, od srpnja 1990. do kolovoza 1991. godine. „Ova je kolekcija otisak jednog primarno radijskog projekta u kojemu je moglo sudjelovati više autora“, ističe Giga Gračan, tadašnja urednica emisije Suvremeni hrvatski esej i publikacije Hrvatski esej.¹⁰⁰

Godinu dana kasnije izlazi zbornik **Peti stupanj prijenosa: Kratka povijest najduže hrvatske godine pisana nedjeljom**. Zbornik je nastao iz emisije Refleksi i refleksije, gdje je rubriku mitova i simbola svakodnevice uređivao Ivan Rogić Nehajev. Ratko Vince u uvodu Zbornika napominje da je Treći program prestao s emitiranjem za vrijeme rata, jer je pogođen odašiljač na Sljemenu, a kasnije se preselio na drugu mrežu no emisija se nastavila sa skraćenim emitiranjem. Bez obzira na to, Rogić i Peti stupanj, ističe „nastavili su s još više snage i odgovornosti krčiti prolaze do istine, bez pretjeranog hrvatskog zanosa, ali s jasnom

⁹⁹ Hrvatska radio-drama 1990/91. / uredio Dramski program Hrvatskog radija. Zagreb: Hrvatski radio, 1991. Str. 7.

¹⁰⁰ Hrvatski esej 1990/91. / uredila Giga Gračan. Zagreb: Hrvatski radio, 1991.

vizijom hrvatske demokracije“. Za kraj, Vince poručuje korisnicima knjige: „i tako nastaje ova knjiga koju ste vjerojatno već pročitali na radiju“. ¹⁰¹

Godine 1993. Treći program Hrvatskoga radija uviđa važnost pjesama Drage Britvića te objavljuje prvu zbirku ovog pjesnika pod nazivom **Bože čuvaj Hrvatsku**, a koji već gotovo tri i pol desetljeća postoji u kulturnoj društvenoj svijesti najšire javnosti. No pjesme su mu bile rasute po najrazličitijim sredstvima tada suvremene komunikacije: pločama, kasetama, video-kasetama, festivalskim pozornicama, a prvenstveno na radiju. Vince, tadašnji suradnik na Trećem programu i urednik zbirke pjesama, ističe kako „ova knjiga samo stavlja na papir ono što je objavljivano u drugim medijima i isključuje tako mali dio onoga što neki naši kulturni djelatnici nisu htjeli, smjeli ili znali prepoznati“. ¹⁰²

Iste godine izlazi knjiga **Portreti hrvatskih jezikoslovaca** nazvana po istoimenoj emisiji koja je na Trećem programu emitirana dva puta mjesečno, od svibnja 1991. do rujna 1992. godine, a čija je urednica bila Gordana Crnković. U njoj su istaknuti hrvatski jezični stručnjaci predstavili tridesetak hrvatskih jezikoslovaca 19. i 20. stoljeća, a knjiga donosi sve tekstove objavljene u toj seriji. „Knjiga je, baš kao i serija emisija, potaknuta obnovljenim zanimanjem javnosti za raznolika pitanja hrvatskoga književnog jezika i činjenicom da djelatnost hrvatskih jezikoslovaca nije dovoljno poznata“, ističe Zlatko Vince, autor koncepcije. ¹⁰³

Potom izlazi knjiga pod naslovom **Osebjuna dramaturgija**, povjesničara i teoretičara radio-drame, Nikole Vončine. Tekstovi iz knjige objavljivani su na Trećem programu, a ispituju dramski žanr, radio-dramu, analizirajući istodobno i neke od bitnih aspekata hrvatske i svjetske radio-dramaturgije. „Ovom knjigom, autor upotpunjava svoju analizu i pruža zanimljivo štivo“, ističe Batušić u predgovoru. ¹⁰⁴

Čak četvrta i posljednja knjiga 1993. godine koju izdaje Hrvatski radio je **Njihalo na kraju stoljeća** s podnaslovom **Sumrak europskog uma**, zbirka tekstova autora Žarka Paića koji su objavljivani tokom 1992. godine na Trećem programu Hrvatskoga radija u emisiji Njihalo na kraju stoljeća, urednika Ratka Vince. U predgovoru zbirke, Dražen Katunarić tekstove opisuje kao „lucidnu kroniku otrežnjenja koja polazi od čuđenja i zaprepaštenja nad

¹⁰¹ Rogić Nehajev, Ivan. Peti stupanj prijenosa: Kratka povijest najduže hrvatske godine pisana nedjeljom. Zagreb: Hrvatski radio, 1992. Str. 7-8.

¹⁰² Britvić, Drago. Bože čuvaj Hrvatsku. Zagreb: Hrvatski radio, 1993.

¹⁰³ Portreti hrvatskih jezikoslovaca. / uredila Gordana Crnković. Zagreb: Hrvatski radio, 1993. Str. 7.

¹⁰⁴ Vončina, Nikola. Osebjuna dramaturgija: Radio-dramske i televizijske teme. Zagreb: Hrvatski radio, 1993. Str. 9.

cinizmom ili politikom svijeta“, a dotiče se razmišljanja o problematici epohe bilo s aspekta glazbe, arhitekture, književnosti ili filozofije no uvijek u kontekstu pojedinog zbiljskog događaja ili poticajne misli koja uvodi u produbljenu analizu ili naznačuje plodni, sintetički i vrijednosni sud.¹⁰⁵

Godinu dana kasnije izlazi knjiga **Velikani naše epohe: Ličnosti i djela druge polovice 20.st.** iz koje su tekstovi biti emitirani na Trećem programu 1992. i 1993. godine, a urednik ciklusa je Ratko Vince. Polšek ovaj serijal tada opisuje kao: „medijski i izdavački pothvat kojemu u novijoj hrvatskoj kulturi ne poznajem ravna“. ¹⁰⁶

Tekstovi Andree Zlatar koji su objavljeni na Trećem programu tijekom 1993. godine u ukoričenom izdanju izlaze 1995. godine pod naslovom **Veliko spremanje: zapisi učene domačice**. U predgovoru Pavao Pavličić ističe da se tekstovi čitaju s užitkom i da ih nikako ne smatra ženskom literaturom niti suhom esejistikom, već književnošću „koja je okrenuta životu i ima u sebi jasno razaznatljiv životni razlog; od života počinje i njemu se vraća, ostajući uvijek na njegovoj strani.“ Urednik serije emisija bio je Ratko Vince.¹⁰⁷

Iste godine izlazi **Rječnik Trećeg programa** koji uređuje Krešimir Bagić, a tekstovi su na Trećem programu bili emitirani u ciklusu emisija Rječnik Trećeg programa tijekom 1992., 1993. i 1994. godine. To nije uistinu rječnik, već knjiga eseja o riječima po izboru autora koje su zatim poredane abecednim redom. Bagić ističe da Rječnik prikazuje „nadtekst, formalni okvir koji združuje i ovjerava, formalno i sadržajno, raznolike pojedinačne tekstove“. Također, napominje da je on nastajao kao plod radosti i užitka te vjeruje da će radost i užitak priuštiti i čitateljima.¹⁰⁸

Drugi ovakav rječnik, pod naslovom istoimene emisije **Riječi i riječi** izlazi u suradnji Hrvatskog radija i izdavačke kuće AGM 2008. godine. Urednica Irena Matijašević u rječnik je uvrstila 146 tekstova, koje je napisalo 75 autora, a koji su naravno bili emitirani u emisiji Riječi i riječi, Trećeg programa.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Paić, Žarko. Njihalo na kraju stoljeća: Sumrak europskog uma A. D. 1992. Zagreb: Hrvatski radio, 1993. Str. 8.

¹⁰⁶ Velikani naše epohe: Ličnosti i djela druge polovice 20 stoljeća. / uredio Ratko Vince. Zagreb: Hrvatski radio, 1994. Str. 9.

¹⁰⁷ Zlatar, Andrea. Veliko spremanje: Dnevnik učene domačice 1993. Zagreb: Hrvatski radio, 1995. Str. 10.

¹⁰⁸ Rječnik Trećeg programa. / uredio Krešimir Bagić. Zagreb: Hrvatski radio, 1995. Str. 9.

¹⁰⁹ Riječi i riječi: Rječnik III. programa. / priredila Irena Matijašević. Zagreb: Hrvatska radiotelevizija: AGM, 2008.

Novo i posljednje izdanje rječnika **Riječi i riječi** izlazi krajem 2015. godine i obuhvaća nove riječi, odnosno priče o njima, emitirane od 2008. do 2015. godine. Novina je da rječnik ne izlazi u tiskanoj, već u online verziji, a dostupan je i audio-zapis svake riječi. Urednica ovog projekta je Sanda Vojković, a urednica emisija Irena Matijašević.¹¹⁰

Vraćamo se u 1996. godinu kad izlazi knjiga pod naslovom **Doba raznolikosti**, koju uređuje Nikola Vončina, a sadrži hrvatske radio-drame od 1957. do 1964., odnosno iz tog perioda emitiranja odabrane radio drame sljedećih autora: Zore Dirnbach, Ivana Slamniga, Ivica Ivanca, Vojislava Kuzmanovića, Zvonimira Bajsića, Jure Kaštelana i Irene Vrkljan.¹¹¹

Rađanje nacije serijal je tjedne emisije Refleksi i refleksije u 52 nastavka, emitiran od 1994. do 1995. godine, a u tiskanom obliku pod naslovom **Rađanje nacije: kronika jednog skeptika u razdoblju tranzicije**, izlazi 1997. godine. Tijekom samo jedne godine, napominje Polšek, „kronika u kratkom razdoblju sažima moje interese, čitanja, iskustva, znanja, lutanja i nadanja te tvori stenografski sažetak mojih elektrilnih ambicija i ostvarenja.“¹¹²

Potom izlazi knjiga sabranih radijskih i novinskih književnih kritika Petra Brečić, koja je posmrtno tiskana pod naslovom **Jedan okvir za zrcalo**.¹¹³

Posljednje izdanje Hrvatskog radija u 1997. godini, a u suradnji s nakladom Naprijed, bio je jezični savjetnik **Govorimo hrvatski** prema istoimenoj emisiji na Trećem programu. Začetnik emisije, kao i urednik savjetnika je profesor Mihovil Dulčić. Prvi radijski jezični savjet pod naslovom Govorimo hrvatski emitiran je 7. rujna, ratne jeseni 1992. Najprije su se emitirali dva, a potom tri puta na dan. Prva urednica bila je Vesna Svaguša, koju zatim nasljeđuje Jadranka Pintarić, pa Irena Pleić.¹¹⁴ Kako bi očuvali ljepotu i raznolikost našeg jezika, tadašnji urednici i voditelji emisije odlučili su se na tiskanu inačicu jezičnih savjeta, kak bi ona bila u širokom opsegu svakodnevno dostupna čitateljima.

Tek dvije godine kasnije izlazi nova knjiga pod naslovom **Iz sedmog reda lijevo**, koja sadrži filmske kritike Dražena Movre, koji je iste prezentirao slušateljima na Trećem programu. Movre je, navodi Turković „kritike upućivao radijskom slušatelju koji ima namjeru

¹¹⁰ Riječi i riječi: rječnik Trećeg programa. / priredila Irena Matijašević. Zagreb: Hrvatski radio, 2015. URL: <http://www.hrt.hr/rijeci-rijeci/> (04.05.2016.)

¹¹¹ Vončina, Nikola. Doba raznolikosti. Zagreb: Hrvatski radio, 1996.

¹¹² Polšek, Darko. Rađanje nacije : kronika jednog skeptika u razdoblju tranzicije : 1994. - 1995. Zagreb: Hrvatski radio, 1997.

¹¹³ Brečić, Petar. Jedan okvir za zrcalo. Zagreb: Hrvatski radio, 1997.

¹¹⁴ Govorimo hrvatski: Jezični savjeti. / priredio Mihovil Dulčić. Zagreb: Hrvatski radio: Naklada Naprijed, 1997. Str. 5.

pogledati film, pa zato znatizeljno sluša kako bi se orijentirao u izboru ili pak onom koji je prije toga film pogledao u kinu kako bi vidio koliko se ona slaže s vlastitim dojmom“. Movre svojim radijskim nastupima nije pridavao drugu važnost do tek prolaznih bilježaka, a iste nije spremao ni čuvao. Tako su tadašnji urednik Trećeg programa Stjepan Čuić i urednica izdanja Diana Nenadić uvidjeli važnost radijskih kritika Dražena Movre i načinili tiskano izdanje istih.¹¹⁵

Ponovno prolaze dvije godine do novog izdanja Hrvatskog radija. Godine 2001. po prvi puta se dramsko stvaralaštvo za djecu namijenjeno radijskom mediju pojavljuje u tiskanom izdanju Hrvatskoga radija, pod naslovom **Dječja radiodrama 1980.-2000.** „Da bi ga se predstavilo u potpunoj raznolikosti i širini, u razdoblju od kada ono doista postoji, bile bi potrebne barem dvije knjige“, ističe Lada Martinac Kralj, urednica izdanja te dodaje da je ipak odlučeno probrati tekstove nastale u posljednja dva desetljeća te ih objaviti u jednoj knjizi. Knjiga dakle sadrži četrnaest originalnih radiodramskih tekstova domaćih autora koji su se premijerno izvodili u okviru emisije Radio-igra. Izbor je nastao od više od sto šezdeset tekstova, a kriterij je bio vrijednosan te je tako antologija uspjela okupiti tekstove pisaca širokog raspona – „od naših živućih klasika, do onih kojima je radio omiljeni medij i inspiracija, od renomiranih autora do onih koji tek kroče u svijet dječje književnosti, a na taj način smo pokušali biti što bliže predstavljanju recentne literature, ali i radijske produkcije“, ističe Martinac Kralj. Naposljetku, u svojoj uvodnoj riječi, pozdravlja sve čitatelje koji će možda postati novi (ili biti drugačiji) slušatelji, slušatelje koji će nadopuniti slušanje čitanjem, one kojima će knjiga poslužiti za odgoj i rad s djecom te one koji uživaju u gledanju zvuka.¹¹⁶

Nakon Dječje radiodrame, a tek 2004. godine, izlazi sljedeći zbornik Hrvatskog radija, pod naslovom **Čarobni prostor mašte i dokumenta**. Zbornik predstavlja radove o radiodramskom stvaralaštvu cijenjenih autora koji drame pišu ili se u svom radu njima bave, a urednik Zbornika je Branimir Bošnjak, tadašnji urednik Dramskog programa.¹¹⁷

Dvije godine kasnije izlazi **Ljetopis hrvatske radiodrame** od 1964. do 1968. pod naslovom **Doba "krugovaša"**. Autor Nikola Vončina knjigu posvećuje zbivanjima i ostvarenjima u idućim godinama, razmatrajući pitanja identifikacije i periodizacije

¹¹⁵ Movre, Dražen. Iz semog reda lijevo: filmske kritike. / pripremila Diana Nen. Zagreb: Hrvatski radio, 1999.

¹¹⁶ Dječja radiodrama 1980.-2000. / uredila Lada Martinac-Kralj. Zagreb: Hrvatski radio, 2001. Str. 5.

¹¹⁷ Čarobni prostor mašte i dokumenta : zbornik radova o radio-dramskom stvaralaštvu / priredio Branimir Bošnjak. Zagreb: Hrvatski radio, 2004.

radiodramskih emisija.¹¹⁸ Iste godine izlazi **Zagonetno putovanje: putujmo Hrvatskom**, putopisna knjiga nastala prema originalnim tonskim zapisima istoimene radijske emisije koju uređuju i vode autori ove knjige Josip Bratulić i Mladen Kušec.¹¹⁹ Posljednja knjiga izdana u 2006. godini su **Izvori i uviri** istoimene emisije Vojislava Šiljka.¹²⁰

U 2007. godini izdana je knjiga pod naslovom **Panoptikum: izvorna hrvatska radiokomedija**, koja objedinjuje dvadeset i jednu radiokomediju, izvedenu u okviru radijske emisije Panoptikum, koja je započela s emitiranjem 1966. godine s nakanom da potiče književnike na stvaranje izvorne hrvatske radiokomedije. Objavljeni tekstovi nastali su u razdoblju između 1969. i 2004. godine.¹²¹ Zatim izlazi knjiga **Najljepši školski vrtovi u Hrvatskoj**, prema emisiji „Slušaj kako zemlja diše“, koju emitira Prvi program Hrvatskoga radija.

Godine 2008. izlazi treći zbornik Nikole Vončine iz edicije **Ljetopis hrvatske radiodrame** posvećen razdoblju od 1968. do 1971. godine pod naslovom **Doba inovacija**. Najvažniji razlog za periodizaciju, ističe Vončina, jest „uvrštenje prvog djela iz novog dokumentarističkog žanra i prve dokumentarne radiodrame Zbogom Zvonimira Bajsića“.¹²²

Godine 2009. izlazi zbornik **Kršćanska misao XX. stoljeća** koji okuplja tekstove mislioca kršćanskog svjetonazora predstavljenih u rasponu od 1997. do 2002. na Trećem programu Hrvatskoga radija. Novinar i urednik zbornika Ratimir Vince uređivao je i vodio mozaičnu emisiju Refleksi i refleksije i unutar nje rubriku Riječ života u kojoj su katolički teolozi tumačili nedjeljna Evanđelja, te je tako s vremenom nastala cijela antologija blistavih eseja u kojima su slušatelji upoznivali do tada uglavnom nepoznata djela kršćanskih filozofa 20. stoljeća. Zbornik je na čak 808 stranica objavljen u suradnji Hrvatskog radija i izdavačke kuće Kršćanska sadašnjost.¹²³ Posljednja tiskana knjiga koju je izdao Hrvatski radio 2009. godine pod naslovom **Spašavanje pobune**, donosi pregled o glazbi koje je za Treći program uređivala Đurđa Otržan.¹²⁴

¹¹⁸ Vončina, Nikola. Doba „krugovaša“: ljetopis hrvatske radiodrame od 1964. do 1968. Zagreb: Hrvatski radio, 2008.

¹¹⁹ Kušec, Mladen; Bratulić, Josip. Zagonetno putovanje: putujmo Hrvatskom. Zagreb: Hrvatski radio, 2006.

¹²⁰ Šiljak, Vojo. Izvori i uviri. Zagreb: Hrvatski radio, 2006.

¹²¹ Panoptikum: izvorna hrvatska radiokomedija: 1966.-2006. / uredila Nives Madunić Barušić. Zagreb: Hrvatski radio, 2007.

¹²² Vončina, Nikola. Doba inovacija: Ljetopis hrvatske radiodrame od 1968. do 1971. Zagreb: Hrvatski radio, 2008. Str. 7.

¹²³ Kršćanska misao XX. stoljeća. / uredio Ratimir Vince. Zagreb: Hrvatski radio: Kršćanska sadašnjost, 2009.

¹²⁴ Otržan, Đurđa. Spašavanje pobune: ogleđi 1978.-2008. Zagreb: Hrvatska radiotelevizija, 2009.

4.1.2.2. Časopis

Časopis Trećeg programa pod naslovom **Zbornik Trećeg programa** počeo je izlaziti 1979. godine i u početku je izlazio u nekoliko primjerka godišnje. Neki naslovi broje do preko 300 stranica po svesku. Svi tekstovi objavljeni u Zborniku emitirani su na Trećem programu Hrvatskoga radija. Časopis kasnije mijenja ime u **Treći program Hrvatskog radija**.

Časopis Trećeg programa nastao je u želji da slušatelju pruži mogućnost da pažljivije pročita tekst koji je slušao na radiju ili da do njega dođe ukoliko nije imao priliku da ga sluša u trenutku emitiranja. Zbornik je na taj način i dokumentacija o tekstovima koje je emitirao Treći program Hrvatskoga radija. Osim redovitih brojeva (jedan do dva puta godišnje), izlazili su i tematski brojevi, koji su donijeli dokumentaciju pojedinih angažmana Trećeg programa.¹²⁵

Glavni i odgovorni urednik časopisa od početka izlaženja 1979. godine do 1982. godine bio je Ervin Peratoner, koji je tada bio i urednik Trećeg programa. Godine 1982. odlazi u mirovinu i na njegovom mjestu tada je Marko Lehpamet, pa Ante Matijašević. Dugi niz godina izvršni urednik je Ratko Vince.¹²⁶

Osnovni problem koji se zapazio tokom prvih nekoliko godina objavljivanja Časopisa bila je vremenska distanca između pojedinih brojeva. Mnogi autori čiji su tekstovi bili emitirani u eteru Trećeg, kasnije su ih objavljivali u časopisima i knjigama, pa je želja uredništva da Časopis bude izbor i dokumentacija najboljih i tematski katarakterističnih tekstova bila tek djelomično ostvarena. Slušatelji programa, naime, nisu mogli znati kada će doći do tiskanog teksta emisije, odnosno ni što će biti objavljeno. Također, distribucija Časopisa nije bila organizirana kao kod drugih časopisa, niti je u počecima bila omogućena pretplata. Godine 1987. odlučeno je tiskati dva broja časopisa, a u 1988. godini čak četiri broja. To je bila želja uredništva, ali i slušatelja odnosno čitatelja. Naime, željela se sačuvati dokumentacija Trećeg programa, ali i ostalih programa Hrvatskoga radija, o kojima se objavljivalo u sljedećim brojevima. Iste je godine omogućena i pretplata na sljedeća četiri broja.¹²⁷

¹²⁵ Zbornik Trećeg programa 8, 17(1987). Zagreb: Radio Zagreb, 1987.

¹²⁶ Usp. Isto.

¹²⁷ Usp. Isto.

Časopis je izlazio s obzirom na potrebe i važnosti dokumentiranja u tiskanoj inačici, na inicijativu i trud uredništva, potrebe i želje slušateljstva, odnosno čitateljstva te naravno s obzirom na financijske mogućnosti. Tako primjerice 2007. godine nije izašao ni jedan broj Časopisa. Posljednji broj izašao je 2013. godine, a glavna urednica izdanja je bila Rajka Rusan, tadašnja glavna urednica Trećeg programa. Taj primjerak broji čak 360 stranica i izašao je u nakladi od 500 primjeraka.

Slika 3. Naslovnica posljednjeg broja časopisa Treći program Hrvatskog radija iz 2013. Godine

Na danas najpopularnijoj društvenoj mreži Facebook u ožujku 2011. godine pokrenuta je i stranica **Zbornik Trećeg programa**, gdje je moguće vidjeti naslovnice i sadržaje nekoliko brojeva časopisa. No stranica je uređivana vrlo kratko, do prosinca 2012. godine i sakupila je samo 178 *pratitelja*.¹²⁸

4.2. Suradnja knjižnice i radija

Već kod same pojave radija bilo je pobunjenika protiv takve vrste medija, ali i onih koji su poticali napredovanje radijskog programa. No „knjižničari su ga uglavnom smatrali

¹²⁸ Facebook stranica: Zbornik Trećeg programa. URL: <https://www.facebook.com/Zbornik-Tre%C4%87eg-programa-189576371079485/?fref=nf> (08.06.2016)

saveznikom, a ne neprijateljom“.¹²⁹ Smatra se da je tome tako, jer knjižnica baš kao i radio, pridonosi sveukupnoj komunikaciji u društvu, a mjesto je za obrazovanje i zabavu. Prije svega, zajednička im je zadaća očuvanje i promicanje kulture, a svojim sadržajima trebaju privući korisnike – čitatelje, odnosno slušatelje, te sadržaje modernizirati i prilagođavati svakoj dobi.

„Knjižničari sebe često vole promatrati u ulozi čuvara kulturne memorije koja se najčešće iskazuje posjedovanjem i brigom za tiskane zbirke“¹³⁰, ističe Nicholas, no svjesni su da samo knjižnica u današnjem moderniziranom društvu ne uspjeva doprijeti do svakog stanovnika, stoga je poželjna suradnja knjižnice s masovnim medijima.

„Knjižnice su dugo bile svijet za sebe i svijet tišine, ali su odnenađavno postale mjesto sve češćeg susreta“, smatra Leonardo Kovačević, suradnik na Trećem programu Hrvatskog radija i urednik Tribine koja se uživo iz knjižnice emitira na Trećem programu. S obzirom na razvoj novih tehnologija, sve veću prisutnost virtualnog svijeta *u stvarnom*, vidljivo je da je knjižnica spremna ići u korak s vremenom. Možda je uistinu, kako Kovačević uspoređuje, „knjižnica bila poput radijske redakcije, diskretna i pomalo nevidljiva“, no to sigurno više nije tako. Kako bi zadržala svoje korisnike, knjižnica nudi sadržaje koji ih zanimaju, a na korištenje daje računala i internet.

Knjižnice s radijem surađuju na različite načine: slušatelje se putem radija obavještava o radnom vremenu knjižnice, događanjima u knjižnici (aktivnostima, radionicama, tečajevima, promocijama...) te naposljetku o novim naslovima pristiglima u knjižnicu. Također, knjižničari mogu gostovati u radijskim emisijama, kako bi slušatelje izravno obavijestili o događajima u knjižnici i na taj način postigli izravan kontakt sa slušateljima, sadašnjim ili budućim korisnicima knjižnice. Takva se suradnja često može čuti na lokanim radijima, osobito zbog toga jer često zajedno surađuju kao organizatori u različitim mjesnim aktivnostima. Drugi načini suradnje, poput Tribine koja se uživo iz knjižnice emitira na Trećem programu znatno su rjeđi. Jedan primjer dolazi s francuskog radija France Culture, navodi L. Kovačević¹³¹, koji svoje tribine redovno održava u knjižnicama i na drugim javnim mjestima, kako bi se približili publici, koja voli doći direktno na mjesto događaja.

¹²⁹ Briggs, Asa; Burke, Peter. Nav. dj. Str. 246.

¹³⁰ Joint, Nicholas. Choosing between print or digital collection building in times of financial constraint. // Library Review 58, 4(2009). Str. 267.

¹³¹ Kovačević, Leonardo. Osobni intervju. 23.04.2016.

Suradnja knjižnice i radija unapređuje kulturni razvoj zajednice, poziva korisnike knjižnice na slušanje radija i slušatelje radija pak poziva na korištenje knjižničnih usluga. Obostrano se ostvaruju uloge knjižnice i radija: njegovanje ljudskog znanja, stalno obrazovanje i informiranje (poziv na cjeloživotno učenje), svakodnevno ostvarenje očuvanja i promicanja kulture. Naposljetku, takva suradnja donosi moderniziranje prilikom spoja najbržeg masovnog medija i mjesta gdje se nalazi nakladnički proizvod.

4.2.1. Tribina Trećeg programa u Knjižnici i čitaonici Bogdan Ogrizović

U rujnu 2011. godine Treći program Hrvatskoga radija odlučio je po prvi puta svog djelovanja izaći izvan svojih studijskih prostora te u javnom prostoru organizirati tribine, odnosno okrugle stolove o gorućim pitanjima hrvatskog društva. Konceptijski, tribine su zamišljene tako da obuhvaćaju širok raspon tema – od socijalnih, političkih, politoloških do znanstvenih, umjetničkih i medijskih. Za pokretanje ovog projekta zaslužne su tada glavna urednica Trećeg programa Hrvatskoga radija Rajka Rusan i Jasna Kovačević, voditeljica Knjižnice i čitaonice Bogdan Ogrizović. Urednici i voditelji Tribine su se od početka održavanja do danas mijenjali, a trenutno je urednik Leonardo Kovačević, a voditelj Tonči Valentić.

Tribina je s emitiranjem počela u siječnju 2012. godine. Emitira se uživo na Trećem programu Hrvatskoga radija, što „omogućuje da se ono što se zbiva u samom središtu Zagreba u Knjižnici i čitaonici Bogdana Ogrizovića čuje u cijeloj Hrvatskoj, od Osijeka do Dubrovnika, od Pule do Čakovca“¹³², ističe Rusan. Knjižnica i čitaonica Bogdana Ogrizovića odabrana je zbog mnogih faktora koji je čine idealnom za izvođenje ovakvog projekta. Knjižnica se, naime, nalazi u samom središtu Zagreba, a „stvora ugodnu i prisnu atmosferu“, smatra Rusan, a „već je prepoznatljiva u javnosti kao mjesto okupljanja“¹³³, ističe L. Kovačević. Relativno je mala, no ne i skućena, a izvrsno je projektirana s malom galerijom na prvom katu s koje se može pratiti događaj ukoliko je broj sjedala u donjem prostoru premali za zainteresirane. U kolovozu 2015. godine obnovljena je, tako da je uređenje idealno i odgovara publici. Donji prostor gdje se Tribina održava nalazi se u središnjem djelu knjižnice, a on je sa svih strana okružen policama s knjigama.

¹³² Rusan, Rajka. Osobni intervju. Kolovoz, 2015.

¹³³ Kovačević, Leonardo. Osobni intervju. 23.04.2016.

Takva se atmosfera zasigurno sviđa i drugim sudionicima koji održavaju događanja za druge potrebe, jer su ona česta, kao i publici koje uvijek ima u velikom broju. „Već nakon prve održane Tribine, korisnici Knjižnice koji dolaze i na druga događanja bili su oduševljeni novim projektom, no veseli me što se pokazao interes velikog broja slušatelja radija iz cijele Hrvatske“¹³⁴, govori J. Kovačević i ističe da su se slušatelji javljali kako bi pohvalili Tribinu, predložili temu iduće, a posebni dojam su ostavili oni koji bi zvali nekoliko dana prije termina održavanja Tribine ne bi li provjerili hoće li se održati. „Nestrpljenje za novom Tribinom koje su pokazali slušatelji, dokazalo nam je da je dobro to što radimo“¹³⁵, ističe J. Kovačević.

Slika 4. Prostor i sudionici u Knjižnici i čitaonici Bogdan Ogrizović za vrijeme održavanja Tribine Trećeg programa

„Tribina u osnovi nema specifičnu ciljnu skupinu“, ističe L. Kovačević, „no s obzirom na ozbiljnije teme i ozbiljnije sugovornike češće je bliža starijoj populaciji“, iako je otvorena i dostupna svima zainteresiranima. Naravno, neke teme često su bliske i zanimljive studentima, iako L. Kovačević ističe da „radio još uvijek nije medij za mlađe ljude“, te dodaje da je „najčešće slučaj da se ljudi vrate radijskom programu u zrelijoj dobi“. Ipak, s obzirom na

¹³⁴ Kovačević, Jasna. Osobni intervju. 26.04.2016.

¹³⁵ Kovačević, Jasna.

postojanje radija na zahtjev, sve je više mladih slušatelja, pa je i L. Kovačević optimističan ističući da će se taj slučaj možda „uskoro promijeniti sa češćom prisutnošću radija na internetu“.

Sljedeća Tribina održat će se 17. svibnja na temu Svibanj – mjesec hrvatskih podjela. Gosti Tribine biti će Žarko Puhovski, Josip Jurčević i Tihomir Ponoš, a voditelj iste Boris Beck. Tribina je najavljena na mrežnim stranicama Knjižnice grada Zagreba¹³⁶ i mrežnoj stranica Treći program Hrvatskog radija.¹³⁷

Slika 5. Pozivnica na Tribinu Trećeg programa održanu u svibnju 2016. godine

Najave se s obzirom na tematiku i ciljne skupine rade i na društvenim mrežama kao *eventi* ili se kao plakati stavljaju na oglasne ploče fakulteta i/ili sukladno temi na druga mjesta.

Tribina Trećeg programa već je nekoliko puta održana i na Sajmu knjige u Istri¹³⁸ sa zanimljivim i aktualnim temama. Na posljednjem Sajmu održan je okrugli stol „Baš mi se čita!“ i slušaonica Hrvatskog radija.¹³⁹

¹³⁶ Knjižnice grada Zagreba. Knjižnica i čitaonica Bogdana Ogrizovića: Događanja. URL: <http://www.kgz.hr/hr/knjiznice/knjiznica-i-citaonica-bogdana-ogrizovica/72> (10.05.2016.)

¹³⁷ Treći program Hrvatskog radija. Tribina trećeg programa: Svibanj – mjesec hrvatskih podjela. URL: <http://radio.hrt.hr/ep/tribina-treceg-programa/160920/> (10.05.2016.)

¹³⁸ Sa(n)jam knjige u Istri, pulski festival knjiga i autora. URL: <http://www.sanjamknjige.hr/hr/2016/naslovnica/> (09.06.2016.)

¹³⁹ Rusan, Rajka.

5. Virtualni svijet: prijatna ili prijatelj za knjigu i radio

„Transformacija je povijesna nužnost, i ako želite sudjelovati u životu, u struci, u javnosti, onda morate to prihvatiti kao činjenicu.“ (Snješka Knežević, svibanj 2016.)

„Od prvog računala svijet se promijenio, a računala postaju sve jača i mogu izvršavati niz poslova koje je dosad mogao samo čovjek“, ističe Haramija u radu gdje propitkuje *donosi li internet novo poimanje čovjeka*. „Već pola stoljeća računala računaju brže i točnije od nas, a čak su konstruirana ona koja igraju šah bolje od velemajestora“, dodaje autor. Ipak, računalo ne smatramo protivnikom, s oduševljenjem smo ga prihvatili i s nestrpljenjem očekujemo novitete u području računalnih tehnologija. Osim računala, danas se služimo još tabletima i pametnim telefonima, a sve to ne možemo zamisliti bez interneta koji nas vodi u virtualni svijet¹⁴⁰.

Pri svakom nastanku medija, iste smo trebali naučiti „čitati“, jer svaki medij oblikuje svoje poruke sukladno vlastitom jeziku i gramatici. No ulaskom u virtualni svijet, sve prednosti dobile su svoj kontrast: jednostavno i brzo dolaženje do informacija – korištenje nerelevantnih i sažetih informacija, jednostavan i brz pristup na bilo kojem mjestu – pristup djece i mladih internetskim stranicama koje im nisu prilagođene i mogu na njih loše utjecati, itd.

Također, nastankom i brzim razvojem suvremenih medija koje stvaraju sami korisnici (blogovi, društvene mreže itd.) prevladavajući mediji¹⁴¹ zamijenjeni su personaliziranima. Posljedica takvog virtualnog okruženja je mnoštvo beskorisnih informacija, nepouzdanih vijesti, manjak kulture, povećana mogućnost plagiranja te brisanje granica između promidžbe i odnosa s javnošću, čime se utječe na kulturne i moralne vrijednosti nekog društva.¹⁴²

No, virtualni svijet daje nam je mogućnost da u slušaonicama na mrežnim stranicama radija, poslušamo one stanice čiju frekvenciju nismo u mogućnosti slušati preko tradicionalnog radijskog uređaja. Ukoliko se pojedine emisije na stranicama radija pohranjuju

¹⁴⁰ Riječ *virtualan* dolazi od srednjovj. lat. *virtualis* (moguć, ostvariv), a označava ono što ne postoji u stvarnosti, koji je nastao i/ili djeluje uz pomoć računala i interneta. Virtualan. // Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2016. URL: <http://www.enciklopedija.hr/> (26.05.2016.)

¹⁴¹ Dolazi od engl. riječi *mainstream media*, a označuje medije koji odražavaju prevladavajuća mišljenja, utjecaje i aktivnosti nasuprot onim medijima koji se nazivaju *alternative media* i uključuju sadržaj koji nije u skladu s prevladavajućim pogledima. Mainstream media. // Bolje je hrvatski! Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2015. URL: <http://bolje.hr/> (26.05.2016.)

¹⁴² Samardžić, Andriana. Važnost masovnih medija u odgoju i obrazovanju, 15.07.2013. URL: <http://www.djecamedija.org/?p=2627> (26.05.2016.)

u arhivu, možemo ih slušati više puta, vraćati se na ono što nas zanima, taj zvuk snimiti ili adresu sadržaja nekome proslijediti, a u isto vrijeme raditi nešto drugo. Radijske stanice ili pojedine emisije koje kreiraju svoje stranice na popularnim društvenim mrežama, podsjećaju nas na termin emisije, ističu zanimljive sadržaje koji su bili emitirane te nam omogućuju da dajemo prijedloge, pohvale i kritike.

Kako je već navedeno u radu, elektronička knjiga nije i neće (bar ne još neko vrijeme) zamijeniti tiskanu inačicu. E-knjige pristupačnije su i ugodnije za korištenje mlađim generacijama, a važnije od načina korištenja, svakako je sadržaj. Dokle ćemo težiti stvarati kvalitetan sadržaj te ga na bilo koji način davati na korištenje, nema potrebe za brigom.

6. Zaključak

Ujutro, umjesto budilice, alarm zvoni na našem pametnom telefonu, a na trčanje više ne nosimo štopericu već pametni sat. Knjige čitamo na e-čitačima, a radio slušamo preko slušaonica na našim prijenosnim računalima. Promijenili su se načini na koje dolazimo do informacija i zadovoljavamo naše želje i interese no promijenili su se i mediji koji nam ih pružaju. Dakle, živimo u vremenu kada nikad lakše i brže dolazimo do informacija, ali one koje su nam najdostupnije dopiru s najslušanijih radijskih postaja ili najgledanijih tv-kanala, a na njima, nikad manje kulturnih tema.

Nove generacije čitanjem smatraju status na društvenoj mreži, a slušanjem radija uzastopan niz glazbenih brojeva uz kratke vijesti. Starije generacije nerijetko imaju otpor prema novim tehnologijama i daju česte kritike mladima. No tehnologije koje su nam dostupne, trebale bi biti tek prednost da se mladima pružaju potrebne im i vrijedne informacije kojima ćemo ih potaknuti na kritičko razmišljanje, kreativnost, cjeloživotno učenje, uživanje u kulturi i duhovni rast. Radio mnogi opisuju kao fleksibilan medij koji ima lepršavost, a internet bi se lako opisao kao vjetrovit. Na njemu zaista možemo sve što bismo mogli poželjeti: slušati zvuk, gledati slike, kopirati tekst, a sve to raditi u isto vrijeme. No za vrijeme rada do nas nerijetko dopiru razne informacije, koje, oni koji nisu informacijski pismeni, ne znaju uistinu razaznati, pa čak ni prepoznati ih kao (ne)potrebne.

Diplomski rad je prikazao promicanje kulture na radijskom mediju, snažan učinak književnosti na radiju, pa i spoj ova dva medija. Budući da nisam naišla na rad sličan mom, željela sam dati uvid u cijeli spektar ove teme: spoj medija (radija i knjige), promicanje kulture u medijima (naročito na radijskom mediju) te dvojnu ulogu rada Trećeg programa: emisije o knjigama i knjige o emisijama, a kao jedini takav primjer u Hrvatskoj.

Također, rad je dao detaljan uvid u to da knjiga i radio funkcioniraju odlično, no samo jedna radijska stanica u Hrvatskoj je to uistinu prepoznala. Stoga predlažem da sve radijske stanice, napose one najslušanije, ali i lokalne, u svoj program uvrste dnevno barem nekoliko minuta o kulturi. Isto tako, smatram da bi Treći program Hrvatskog radija, iako tradicionalan medij, trebao poraditi na pristupu svima, napose mlađim generacijama, promociji svojih emisija i projekata te na opstanku u virtualnom svijetu. Ukoliko će samo određene dobne skupine ili visokoobrazovani ljudi slušati Treći program, ne samo da će on teško opstati, nego ćemo stvoriti društvo u kojem zasigurno neće biti *kulturno* živjeti. Primjerice, emitiranje

emisija poezije i proze ne samo da slušatelje upoznaje s novim djelima, donosi im preporuke i sl., već ih potiče ka stvaranju, odnosno pisanju poezije i proznih djela. Mediji nas, iako se to često smatra negativnim, a nekima još i neuvjerljivim, uče i odgajaju.

Nadalje, svakako bi se trebalo poraditi na novom broju Časopisa Trećeg programa Hrvatskog radija, izdvojiti pritom najzanimljivije i najslušanije sadržaje emitirane u razdoblju kada Časopis nije izlazio te ih objaviti, ali se i posvetiti njegovoj promociji i izlasku u javnost. Kao mlada osoba, koja na Trećem programu, pa tako i u Časopisu Trećeg mogu pronaći sadržaje koji me zanimaju, sa sigurnošću govorim da moje generacije, a naročito mlađe (koje bi također mogle naići na zanimljive im sadržaje) za Treći program i Časopis Trećeg čak i ne znaju.

Društvene mreže danas su način da se onima koji daju informaciju i onima koji ih konzumiraju, omogući direktan, brz i jednostavan kontakt. Više nego ikad, ljudima je danas potrebna bliskost. Tehnologije su nam omogućile širok uvid u ono što konzumiramo, što tu bliskost stvara, zato bi oni koji sadržaje stvaraju to trebali biti u mogućnosti pružati. Urednici radijskih emisija svakako bi trebali više biti angažirani na društvenim mrežima, kako bi bili u kontaktu sa slušateljima, informirali ih o temama bliskima emisijama koje vode, davali najave za one koje slijede te naposljetku u virtualnom svijetu *pristupili* novim slušateljima.

Tehnologijama dajemo pridjev *pametni*, no možemo li isti dati i sebi ili generacijama koje dolaze, s obzirom na ono što konzumiramo? Nove tehnologije koje su nam omogućile lak i brz pristup informacijama trebale bi biti tek korak ka tome da (p)ostanemo kulturni.

Literatura

1. Alajbegović, Božidar. Gordana Crnković: Kritičar mora promatrati domaća djela u svjetskom kontekstu, 31.01.2012. URL: <http://www.mvinfo.hr/clanak/gordana-crnkovic-kriticar-mora-promatrati-domaca-djela-u-svjetskom-kontekstu> (23.04.2016.)
2. Bertrand, Claude-Jean. Deontologija medija. Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2007.
3. Bolje je hrvatski! Natuknica: Mainstream media. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2015. URL: <http://bolje.hr/> (26.05.2016.)
4. Bošnjak, Branimir. Radiodramski žanr hrvatske književnosti. Zagreb: Altagama, 2012.
5. Brečić, Petar. Jedan okvir za zrcalo. Zagreb: Hrvatski radio, 1997.
6. Briggs, Asa; Burke, Peter. Socijalna povijest medija: od Gutenberga do interneta. Zagreb: Naklada Pelago, 2011.
7. Britvić, Drago. Bože čuvaj Hrvatsku. Zagreb: Hrvatski radio, 1993.
8. Crnković Raunić, Gordana. Osobni intervju. 22.04.2016.
9. Čarobni prostor mašte i dokumenta : zbornik radova o radio-dramskom stvaralaštvu / priredio Branimir Bošnjak. Zagreb: Hrvatski radio, 2004.
10. Čitaj knjigu: Preporuke. URL: <http://citajknjigu.com/> (31.05.2016)
11. Dječja radiodrama 1980.-2000. / uredila Lada Martinac-Kralj. Zagreb: Hrvatski radio, 2001.
12. Escarpit, Robert. Revolucija knjige. Zagreb: Prosvjeta, 1972.
13. Facebook grupa: HR - Treći program hrvatskog radija. URL: <https://www.facebook.com/groups/50908796607/> (10.05.2016.)
14. Facebook stranica: Čitaj knjigu. URL: <https://www.facebook.com/pages/%C4%8Citaj-knjigu/210901922419113> (31.05.2016)
15. Facebook stranica: Zbornik Trećeg programa. URL: <https://www.facebook.com/Zbornik-Tre%C4%87eg-programa-189576371079485/?fref=nf> (08.06.2016)
16. G., M. Adaptacije. // Književna revija 2(2007).
17. Govorimo hrvatski: Jezični savjeti. / priredio Mihovil Dulčić. Zagreb: Hrvatski radio: Naklada Naprijed, 1997.
18. Hrovat, Boris. Osobni intervju. 08.05.2016.

19. Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje. Natuknice: Kultura; Masovni mediji; Virtualan. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2016. URL: <http://www.enciklopedija.hr/> (26.05.2016.)
20. Hrvatska knjižnica za slijepe. URL: <http://www.hkzasl.hr/> (31.05.2016.)
21. Hrvatski esej 1990/91. / uredila Giga Gračan. Zagreb: Hrvatski radio, 1991.
22. Hrvatska radio-drama 1990/91. / uredio Dramski program Hrvatskog radija. Zagreb: Hrvatski radio, 1991.
23. Hrvatski radio. Popis svih emisija Trećeg programa Hrvatskoga radija; opis emisija: Jutro na Trećem, Lica okolice, Dnevници, pisma, govor iz prvog lica, Dokumentarna radio drama, Hrvatska proza, Iz arhive Dramskog programa Hrvatskoga radija, Radio atelje, Radio-drama, Radio igra, Radio roman, Riječi i riječi, Saturnova djeca, Suvremena hrvatska proza. URL: <http://radio.hrt.hr/emisije/?fcontent=0&fch=3&q=&generic=0> (24.04.2016.)
24. Joint, Nicholas. Choosing between print or digital collection building in times of financial constraint. // Library Review 58, 4(2009).
25. Kale, Eduard. Uvod u znanost o kulturi. Zagreb: Pan liber, 2003.
26. Knežević, Snješka. Pro memoria: Podsjetnik na povijest Trećeg programa Radio Zagreba. // HR3: 50. obljetnica 3. programa Hrvatskog radija. Zagreb: Hrvatska radiotelevizija, 2014.
27. Knjižnice grada Zagreba. Knjižnica i čitaonica Bogdana Ogrizovića: Događanja. URL: <http://www.kgz.hr/hr/knjiznice/knjiznica-i-citaonica-bogdana-ogrizovica/72> (10.05.2016.)
28. Kovačević, Leonardo. Osobni intervju. 23.04.2016.
29. Kovačević, Jasna. Osobni intervju.
30. Košir, Manca; Zgrabljčić, Nada; Ranfl, Rajko. Život s medijima: priručnik o odgoju za medije, za roditelje, nastavnike i učenike. Zagreb: Doron, 1999.
31. Kršćanska misao XX. stoljeća. / uredio Ratimir Vince. Zagreb: Hrvatski radio: Kršćanska sadašnjost, 2009.
32. Inglis, Fred. Teorija medija. Zagreb: AGM: Barbat, 1997.
33. Ivanković, Hrvoje; Turčinović, Željka; Vujković, Mirjana. Podaci o djelovanju dramskog programa Hrvatskog radija u razdoblju od 1. siječnja 2008. do 31. prosinca 2012. [iz arhive Trećeg programa Hrvatskoga radija]
34. Levinson, Paul. Digitalni McLuhan: Vodič za novo doba. Zagreb: Izvori, 2001.

35. Malović, Stjepan. Odnos masovnih medija i kulture. Kolo 2(2005). URL:
<http://www.matica.hr/kolo/299/Odnos%20masovnih%20medija%20i%20kulture/>
(12.05.2016.)
36. Mandić, Davor. Književna kritika: istina ili mit, 12.11.2015. URL:
<http://www.regionalexpress.hr/site/more/predavanje-davora-mandia-knjievna-kritika-istina-ili-mit> (2016-04-20)
37. McLuhan, Marshall. Razumijevanje medija: mediji kao čovjekovi proizvođači. Zagreb: Golden marketing- tehnička knjiga, 2008.
38. Movre, Dražen. Iz semog reda lijevo: filmske kritike. / pripremila Diana Nen. Zagreb: Hrvatski radio, 1999.
39. Mrduljaš, Igor. Nikola Vončina i hrvatska radiodrama. // Republika 11(2005).
40. Mučalo, Marina. Radio: medij 20. stoljeća. Zagreb: AGM, 2010.
41. Mučalo, Marina. Radio u Hrvatskoj: povijesno – pravni razvoj radija u Hrvatskoj. Zagreb: AGM, 2010.
42. Open culture: The best free cultural and educational media on the web. URL:
<http://www.openculture.com/freeaudiobooks> (31.05.2016.)
43. Otržan, Đurđa. Spašavanje pobune: ogledi 1978.-2008. Zagreb: Hrvatska radiotelevizija, 2009.
44. Padel, Ruth. Deconstructing poetry on the radio: Can discussing poetry make good radio programmes?, 02.11.2012. URL:
<http://www.theguardian.com/books/2012/nov/02/ruth-padel-poetry-on-radio>
(20.04.2016.)
45. Paić, Žarko. Njihalo na kraju stoljeća: Sumrak europskog uma A. D. 1992. Zagreb: Hrvatski radio, 1993.
46. Polšek, Darko. Rađanje nacije: kronika jednog skeptika u razdoblju tranzicije: 1994. - 1995. Zagreb: Hrvatski radio, 1997.
47. Portreti hrvatskih jezikoslovaca. / uredila Gordana Crnković. Zagreb: Hrvatski radio, 1993.
48. Pregled medijskog tržišta u Hrvatskoj, 2015.
http://liderpress.hr/static/media/attached_files/attachedfileitem/Pregled_medijskog_trzista_Sto_govore_brojke_TV_Radio_Print_Internet_Mobile/Pregled_medija_u_Hrvatskoj.pdf (30.05.2016.)
49. Proleksis enciklopedija: mrežno izdanje. Natuknica: Kritika. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/> (20.04.2016.)

50. Prtenjača, Ivica. Jutro na Trećem: Danijel Dragojević : Poezija naglas, 09.05.2016.
URL: <http://radio.hrt.hr/treci-program/ep/danijel-dragojevic-poezija-naglas/160909/>
(08.06.2016.) [Arhiva slušaonice: zvučni zapis]
51. Račić, Sanja. Radio: medij koji reagira. // Kolo 2(2005). URL:
<http://www.matica.hr/kolo/299/Radio%20%E2%80%94%20medij%20koji%20reagira/>
(29.05.2016.)
52. Riječi i riječi: Rječnik III. programa. / priredila Irena Matijašević. Zagreb: Hrvatska radiotelevizija: AGM, 2008.
53. Riječi i riječi: rječnik Trećeg programa. / priredila Irena Matijašević. Zagreb: Hrvatski radio, 2015. URL: <http://www.hrt.hr/rijeci-rijeci/> (04.05.2016.)
54. Rječnik Trećeg programa. / uredio Krešimir Bagić. Zagreb: Hrvatski radio, 1995.
55. Rogić Nehajev, Ivan. Peti stupanj prijenosa: Kratka povijest najduže hrvatske godine pisana nedjeljom. Zagreb: Hrvatski radio, 1992.
56. Rusan, Rajka. Osobni intervju. Kolovoz, 2016.
57. Sapunar, Marko. Radio: jučer, danas, sutra. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1994.
58. Samardžić, Andriana. Važnost masovnih medija u odgoju i obrazovanju, 15.07.2013.
URL: <http://www.djecamedija.org/?p=2627> (26.05.2016.)
59. Spaulding, John. Poetry and the Media: The Decline of Popular Poetry. // Journal od Popular Culture 33, 2(2004). EBSCO. URL: <https://www.ebsco.com/> (20.04.2016.)
60. Svilar, Neven. Poezija naglas, 04.06.2013. URL:
<http://www.booksa.hr/kolumne/knjizevne-svilarije/poezija-naglas> (07.06.2016.)
61. Šentija, Josip. Radio opstaje, televiziji, internetu i mobitelu usprkos: o pedesetoj godišnjici Trećeg programa Hrvatskog radija. // HR3: 50. obljetnica 3. programa Hrvatskog radija. Zagreb: Hrvatska radiotelevizija, 2014.
62. Tomašević, Nives; Kovač, Miha. Knjiga, tranzicija, iluzija. Zagreb: Naklada Ljevak, 2009.
63. Treći program Hrvatskog radija. Tribina trećeg programa: Svibanj – mjesec hrvatskih podjela. URL: <http://radio.hrt.hr/ep/tribina-treceg-programa/160920/> (10.05.2016.)
64. Turčinović, Željka. Dramski program Hrvatskoga radija kao promotor suvremene hrvatske drame. // Kazalište 13-14(2003).
65. Velikani naše epohe: Ličnosti i djela druge polovice 20 stoljeća. / uredio Ratko Vince. Zagreb: Hrvatski radio, 1994.

66. Vidačković, Zlatko. Ponosni smo što smo očuvali Treći program: Domagoj Veršić, direktor programa Hrvatskog radija i Vladimir Kumbrija, urednik informativnog programa Hrvatskog radija. // Vijenac 277(2004). URL: <http://www.matica.hr/vijenac/277/Ponosni%20smo%20%C5%A1to%20smo%20o%C4%8Divali%20Tre%C4%87i%20program/> (24.04.2016.)
67. Vončina, Nikola. Doba inovacija: Ljetopis hrvatske radiodrame od 1968. do 1971. Zagreb: Hrvatski radio, 2008.
68. Vončina, Nikola. Doba „krugovaša“: ljetopis hrvatske radiodrame od 1964. do 1968. Zagreb: Hrvatski radio, 2008.
69. Vončina, Nikola. Doba raznolikosti. Zagreb: Hrvatski radio, 1996.
70. Vončina, Nikola. Osebjuna dramaturgija: Radio-dramske i televizijske teme. Zagreb: Hrvatski radio, 1993.
71. Zakon o knjižnicama, na snazi od 25.06.2009. URL: <http://www.zakon.hr/z/745/Zakon-o-knji%C5%BEnicama> (30.05.2016.)
72. Zakon o telekomunikacijama, na snazi od 17.07.2003. URL: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/306319.html> (29.05.2016.)
73. Zbornik Trećeg programa 8, 17(1987). Zagreb: Radio Zagreb, 1987.
74. Zgrabljčić Rotar, Nada. Radio: mit i informacija, dijalog i demokracija. Zagreb: Golden marketing- tehnička knjiga, 2007.
75. Zlatar, Andrea. Veliko spremanje: Dnevnik učene domaćice 1993. Zagreb: Hrvatski radio, 1995.

Slike

- Slika 1. Naslovnica prve knjige Trećeg programa Slika 2. Naslov treće knjige Trećeg programa..... 37
URL: <http://www.njuskalo.hr/image-w920x690/literatura-knjige/hrvatska-radio-drama-1990-91-izbor-slika-17198646.jpg> (10.06.2016.) URL:
http://www.ognjiste.hr/components/com_virtuemart/shop_image/product/Ivan_Rogi_Neha_56e679da20128.jpg (10.06.2016.)
- Slika 3. Naslovnica posljednjeg broja časopisa Treći program Hrvatskog radija iz 2013. godine 44
Vlastita fotografija. (10.06.2016.)
- Slika 4. Prostor i sudionici u Knjižnici i čitaonici Bogdan Ogrizović za vrijeme održavanja Tribine Trećeg programa..... 47
URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/tribina-treceg-programa/727/> (10.06.2016.)
- Slika 5. Pozivnica na Tribinu Trećeg programa održanu u svibnju 2016. godine 48
URL: <http://radio.hrt.hr/emisija/tribina-treceg-programa/727/> (10.06.2016.)

Prilozi

Crnković Raunić, Gordana. Osobni intervju. 22.04.2016.

- 1) Što se tiče emisije Bibliovizor, kada je krenulo njezino emitiranje i koja je bila početna ideja emisije?
- 2) Koja je ciljana publika, što mislite kojih dobnih skupina su slušatelji iste?
- 3) Postoje li povratne informacije slušatelja emisije Bibliovizor, gdje mogu ostaviti kritike ili prijedloge za prikaz neke knjige?
- 4) Smatrate li važnim vrijeme emitiranja ove emisije i mislite li da je baš ovo vrijeme u kojem se emitira idealno za potencijalne slušatelje?
- 5) Mislite li da je važno predstavljati knjige na radiju, odnosno smatrate li da na taj način uspijevate u promicanju čitanja, savjetovanju slušatelja što da čitaju...?
- 6) S pojavom novih tehnologija, smatra se da sve manje ljudi čita knjige, ali i sluša radio. Vi naravno težite da tome ne bude tako. Smatrate li da uspijevate u tome?
- 7) Kao urednica emisije Lica okolice, pridonosite upoznavanju s autorima iz regije. Budući da danas ima dosta predstavljanja knjiga domaćih autora kod nas, a vrlo malo gostovanja autora iz regije, smatram da je ovo odličan način da dobijemo preporuke što čitati, koji su značajni, a koji novi autori.
- 8) Kada je krenulo emitiranje emisije Lica okolice i je li ranije postojala emisija s ovakvom tematikom na Trećem programu Hrvatskoga radija?
- 9) Recite mi, molim Vas, nekoliko bitnih informacija vezanih za navedenu emisiju.

Hrovat, Boris. Osobni intervju. 08.05.2016.

- 1) Možete li mi reći nešto više o počecima emitiranja emisije Hrvatska proza. Pročitala sam da se emitira od 1993. godine. Koja je njena misija?
- 2) Prema kojim kriterijima birate autore i djela?
- 3) Jeste li imali ciljanu publiku u početku stvaranja emisije i imate li je i danas?
- 4) S obzirom na nove tehnologije koje nas okružuju, virtualnom svijetu u kojem većina (mladih) danas živi, smatrate li da gubite slušateljstvo odnosno ne dobivate novo?
- 5) Jesu li mladi danas nezainteresirani za ovakav tip emisije pa možda i književnost na radiju uopće?
- 6) Prilagođavate li se novim generacijama i spomenutom virtualnom okruženju?
- 7) Komunicirate li možda sa slušateljima preko društvenih mreža ili imate povratne informacije slušatelja iz nekih drugih izvora? Kojih? Smatrate li to uopće važnim?
- 8) Antologija pripovijetke također se emitira još od 1993. godine, a od tada se ostvaruje suradnja s dramskim umjetnicima koji interpretiraju tekstove.
- 9) Recite mi, molim Vas, koji su bili početni ciljevi ove emisije i jesu li se s vremenom mijenjali?
- 10) Što biste značajno istaknuli vezano uz emitiranje ove emisije na Trećem programu?
- 11) Budući da i sama dolazim iz malog mjesta, mogu sa sigurnošću reći da mnogi ljudi nemaju mogućnosti odlaziti u kazalište. Smatrate li da su upravo oni vjerni slušatelji ovakvog tipa emisije gdje dramski umjetnici interpretiraju tekstove?

Kovačević, Jasna. Osobni intervju. 26.04.2016.

- 1) Knjižnica i čitaonica Bogdana Ogrizovića poznata je po različitim događanjima. Koja je prednost da se događanja odvijaju u prostoru knjižnice i koje su prednosti upravo Knjižnice i čitaonice Bogdan Ogrizović?
- 2) Kada je počela suradnja s Trećim programom Hrvatskoga radija i kako su reagirali stalni korisnici Knjižnice, odnosno jesu li se u Knjižnici pojavili i novi korisnici?
- 3) Koje su prednosti održavanja Tribine Trećeg programa u Knjižnici i koji su nedostaci, ukoliko ih ima?
- 4) Budući da ste prezentirali Knjižnicu na nekim skupovima u Hrvatskoj i svijetu, znate li je li postoji slična suradnja knjižnice i radija u Hrvatskoj ili svijetu?
- 5) Koji su planovi za daljnje održavanje Tribine i planirate li neki sličaj projekt u suradnji s Trećim?
- 6) Suradujete li kao Knjižnica s drugim radijskim postajama, i ako da, na koje načine?

Kovačević, Leonardo. Osobni intervju. 23.04.2016.

- 1) Kao urednik emisije Mikrokozmi, koja je posvećena književnom i esejističkom istraživanju različitih topografija, zanima me odakle ideja za istu?
- 2) Koliko dugo se emisija emitira i koji su bili polazni ciljevi?
- 3) Imate li povratne informacije o emisiji od vaših slušatelja i komunicirate li s njima na neki način (preko društvenih mreža i sl.)?
- 4) Što mislite, koje su prednosti emitiranja emisija o književnosti na radiju?
- 5) Emisija Tribina trećeg programa spaja zanimljive sugovornike i aktualne teme, a posebno je zanimljivo što se uživo prenosi iz Knjižnice i čitaonice Bogdana Ogrizovića. Kako je došlo do te suradnje?
- 6) Imate li saznanja postoje li slični projekti u svijetu?
- 7) Smatrate li da knjižnice u današnje doba mogu biti mjesta susreta te održavanja projekata i predavanja?
- 8) Pomaže li ovakav projekt popularizaciji knjižnice ili radija u vrijeme kad većina (mladih) vrijeme provodi u virtualnom svijetu?
- 9) Jeste li uopće projekt zamišljali kao poziv mladima na sudjelovanje na Tribini ili su ciljna skupina bile starije populacije?
- 10) Vidite li budućnost ove Tribine i hoćete li je na neki način prilagođavati novim modernim vremenima i mladim slušateljima?

Rusan, Rajka. Osobni intervju. Kolovoz, 2015.

Razgovor o Trećem programu i Tribini Trećeg programa. (Gospođa Rusan tada je bila glavna urednica Trećeg programa)